

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 75 (17212)

2006 чылдың
ИЮНЬ 27,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.00
Садар өртээ — 4 рубль.

Хол бөмбүцү

Бирги Президентиниң кубогу — чеди-хөлчүлерде

Июнь 23-25 хүннеринде Кызыл хоорайның дыштанылга парыгының хол бөмбүү ойнаар шөлдеринге Тыва Республиканың бирги Президентиниң кубогу дээш чаңчыл болган 12 дугаар республика маргылдаазы болуп эрткен. Бо маргылдаага барык бүгү кожуннарның, чүгле Тере-Хөлден аңгыда, командалары киришкен. Ынчангаш эр болгаш херээжен ойнакчыларның ниитизи-биле 33 командалының оюну үш хүн уламчылааш, улуг-хүнде доозулганы ол.

Бо оюннарның канчаар эртип турганын хөлүн эрттир узадыр биживези-биле, чүгле шаңналдыг черлер дээш демиселдерге доктаалы. Чүге дизе, шынын алыр болза, бо оюннарның чүгле шыырак командалары шаңналдыг черлер дээш ойнааннар болгай.

Баштай херээжен ойнакчыларның 14 командалының сөөлгү оюннары-биле таныжаалы.

Херээжен командаларның түңнел оюннары

Улуг-хүнде 3-кү шаңналдыг чер дээш Кызыл хоорайның «Университет» командалы биле Чеди-Хөл кожунунуң командалы ужурашкан. Командаларның оюнунуң түңнели бижир бетинде мындыг чүүлү сагындырып каайн — бо маргылдаага Чеди-Хөл кожунунуң эр болгаш херээжен командалары эки ойнаанын айтыр алаар. Оларның кайызы-даа бо удаа шаңналдыг черлер дээш ойнаар аргалыг болганнар.

Тываның күрүне университетиниң эр болгаш херээжен командалары база чылдың-на багай эвес, шыырак оюннарны көргүзүп келгеннер, бо удаа база ооң командалары түңнел оюннарга ар-

тар аргалыг болган. Республиканың улуг өөредилге чериниң командаларының бо чылгы оюннарынга чоорту доктаай бээр бис. Ам бо маргылдаага Тываның күрүне университетиниң ийи херээжен команданы кириштиргенин айтып каайн. Оларның бирээзи — «Университет» командалы баштайгы ужуражылгаларны база багай эвес ойнааш, 3-кү шаңналдыг чер дээш ойнааны ол.

«Университет» биле Чеди-Хөл кожунунуң херээжен командаларының оюну чидиг демиселге эрткен. Чеди-Хөлдүн командалы анаа-ла дүжүп бээрин бодаваан, ынчалза-даа тирилгени демей-ле «Университет» командалы 3:1 санга чаалап алгаш, төлептиг 3-кү черни ээлээн.

Маргылдааның 1-ги болгаш 2-

ги черлери дээш университеттин ийи дугаар «ТКУ» командалы биле «Восток» ойнаан. «ТКУ» — республиканың беш дакпыр чемпиону (тренери Арана Делег), а «Восток» база шыырак, чылдың-на шаңналдыг черлер дээш ойнаар команда (тренери Чечена Оюн). Бот-боттарының оюнун эки билер командалар аразында демисел 5 партияга уламчылаан. Оларның оюну колдуу дең байдалга эртип турган. Бирги партияны «ТКУ» команда удуп алган, ынчалза-даа ийиги болгаш үшкү партияларны 26:28 база 23:25 саннарга «Востокка» «алзыпкан». Чылган «аарыкчылар» 4-кү партияны «Восток» тиилеп алыр болза, кубок оларның холунда деп бодап эгелээннер, ынчалза-даа «ТКУ» командалы ол партияны кичээнгейлиг кызып ойнааш, 25:22 санга удуп алдылар. Ынчан ниити сан 2:2 кылдыр деңгежи берген! Ынчан хамык чүвени 5-ки партия үзе шиитпирлээр апарган. Ол үеге чедир «ТКУ! ТКУ!» деп алгырган, деткимче көргүскен аарыкчыларның саны көвүдээн, оларның шимээндаажы ыракта-ла дыңналып турар болу берген. Студент кыстарның согуг бүрүзүн «ТКУ!» деп аараан алгылар үдеп турган. Улуг деткимчеге хей-аът кирген ойнакчылар удаа-дараа чедеишкинниг халдап тургаш, маргылдааның түңнел оюнунга (5-ки партия 15:8 сан-биле доозулган) тирилгени чаалап алганнар. Олар Тыва Республиканың бирги Президентиниң кубогунга 6 дугаар чемпионнап турарлары ол.

Эр командаларның түңнел оюннары

Бо маргылдаага 19 эр команда киришкен.

3-кү чер дээш оюнга республиканың шыырак командалары «ИХЯ» (ГИБДД) биле «ТКУ» ужурашкан. Күрүнениң автоинспекция ажылдакчылары ооң мурнунда чылдарда бо республика маргылдааларына чаңгыс эвес удаа тиилекчи болуп үнүп турган.

(Уланчызы 2-ги арында).

Кажан? Каяа? Чүү?

ЧАА ЧИҢГИНЕ ПРОКУРОР

Федерация Чөвүлели Юрий Чайканы Россияның чингине прокурору кылдыр бадылаан, 147 сенатор чүүлзүнген, удур кижик чок, бир сенатор дадагалзаан. Мооң мурнунда ол юстиция сайыды турган. Чингине прокурор турган В. Устинов дугайында бижикти ФЧ-же Россияның Президентизи ооң билдиришкинин езугаар чоруткан турган.

Лариса ООРЖАК — РОССИЯ ЧЕМПИОНУ

Лариса Ооржак Россияның чемпиону атты чаалап алгаш, амгы үеде Россияның шилиндек командалының составына июнь 24-те Бакуда эгелээн улустар аразының маргылдаазында киржип турар.

ТЫВА ЛИЦЕЙЖИЛЕР ИТАЛИЯДА

Тываның күрүне лицейиниң сес өөренкичизи Италияже улустар аразының чаңчыл болган «Кызыл-аарлар чок делегей» деп фестивалче аъттаныпкан, олар Россияны төлээлээр. Л.Ч. Тинмей биле Т.Н. Тогочакова уругларны баштап чоруур.

Уруглар орус, тыва танцылары белеткеп алган, англи дылга Россия болгаш Тыва дугайын чугаалап бээрлер. Тыва чернерни база сонугадыр. Национал хептерлиг чыскаалдарга, чурук чуруунуң мөөрейинге, ачы-буян концертинге база киржирлер. Олар Бриндизи хоорайга өг-бүлелерге чурттаар.

Лицейиниң өөренкичileri ооң мурнунда Грецияга, Польшага, Австрияга вындыг фестивалдарга база киришкен.

Бистиң корр.

УЛУСТУҢ ЫРЛАРЫНЫҢ МӨӨРЕЙИ

Июнь 24-те Чөөн-Хемчик кожунунуң Монгуш Мерген-Херел аттыг Культура бажыңыга республика чергелиг профессионал ыраажылар аразында улустуң

ырларының күүселдезиниң бир дугаар мөөрейи болуп эрткен.

Ону Москвага «Мелодия» фирмага пластинкага бир дугаар үнүн бижиткен тыва ыраажы Чөөн-Хемчиктиң Бажың-Алаак чурттуг Ырлаар Маадыр-оолдун (Монгуш Маадыр-оол Шадыпович) 100 харлаанынга тураскаадып, ооң дөргүл-төрелдери, ажы-төлү — салгалдары организастап эрттирген.

Мөөрейниң негелдезин езугаар киржикчи бүрүзү ийи ырны күүседир: бирээзи оожум, ийи дугаары дүрген. Ниити саны он ийи ыраажы күжүн шенежи, мөөрейлешкен. Мөөрейни ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Зинаида Ондар башкарыкчылап эрттирген. Тываның баштайгы профессионал ыраажызы, Ырлаар Маадыр-оолдун улуг уруу Өшкү-Саар Маадыр-ооловна Таспанчык жюриниң даргазы болган. А жюриниң кижигүннери база шупту Ырлаар Маадыр-оолдун салгалдары.

Тиилекчилер бо: Гран-при шаңналынга Тываның Улустуң хөөмейжизи, РФ-тиң алдарлыг артизи **Кайгал-оол Ховалыг** төлептиг болган. 1-ги лауреат — ТР-ниң алдарлыг артизи **Айдысмаа Көшкендей**; 2-ги лауреат — ТР-ниң алдарлыг артизи **Титов Санчат**; 3-кү лауреат — хөгжүм-шии театрының артизи **Сайдаш Монгуш**. Дипломантылар: **Долаана Куулар**, **Борбак-оол Салчак** «Саян» ансамблиниң ыраажылары база **Алексей Ховалыг** «Аян» ансамблиниң артизи. Бо дугайында делгеренгей чүүл дараазында «Шыңга» парлаттынар.

Июнь 25-те Бажың-Алаактың Ырлаар Маадыр-оол аттыг көдээ Культура бажыңыга Тыва Республиканың алдарлыг артизи Галина Сюрюнуң бенефиси болган. Төрээн чериниң, төрел кижилериниң дугайында ырларны ыраажы чонунга бараалгаткан. Кырганачаы Ырлаар Маадыр-оолдун 100 харлаанынга тураскаадып улустуң ырларына мөөрей эрттирер дугайында бодалды база Галина Сюрюн чогаадып тыпкан болгаш амыдыралга боттандырганы ол.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

2006 чылдың ийиги чартык чылында «Шын» солунга чагыдылга республиканың почта салбырларында, «Тывапечатьтың» киоскилеринде чыл төнчүзүңге чедир уламчылап турар. Айлар аайы-биле база чагыдып ап болур.

Хүндүлүг чонувус!

«Шын» — Тывага төрөөн дылывыска үнген баштайгы солун. Хей чылдарның дургузунда Тываның бурунгаар хөгжүлдезиниң социал-экономиктиг, культура айтырыгларын чедеишкинниг шиитпирлээринге ооң кириген үлүү улуг. Амгы демократтыг чаартылгаларның, сөстүң хостуунуң, рынок экономиказының бурунгаар хөгжүлдезиниң үезинде солун

республиканың политиктиг, экономиктиг, социал амыдыралын доктаамал чырыдып келген. Ол ышкаш номчукчуларның чагааларын тускай арыннар кылдыр үндүрүп турар. Бо чугула ниитилел-политиктиг солунну 2006 чылдың ийиги чартында чагыдып алырын өг-бүлелерге, бүдүрүлгелер, организациялар удуртукчуларына сүмелеп тур бис.

Ийиги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 339 рубль.

Пенсионерлерге (чингелделиг) — 299 рубль 48 көп.
Организацияларга — 379 рубль 02 көп.

Үш айда:

Хууда чагыдыкчыларга — 169 рубль 50 көп.

Пенсионерлерге — 149 рубль 73 көп.

Организацияларга — 189 рубль 51 көп.

Чагыдып алырынче далажыңар!

КАИ-ОШАЧКИ-ниң 70 чылынга

ТӨЛӨПТИГ БАРААН БОЛУУШКУН

КАИ—ОШАЧКИ үдезилеп тургустунганындан бээр 2006 чылдың июль 3-те 70 чылы болур, бо дээрге эрткен үениң ханы анализин чүгле үндүрер эвес, даартагы хүн дугайында ханы бодалдарны кылыр хуусаа-дыр.

ОШАЧКИ-ниң инспекторлары 70 чылдарның дургузунда Россия-ның болгаш бистиң республиканың автооруктарынга хайгааралды боттандырып турар. Амгы үеде бо албан хайгаарал болгаш хыналда кылыр автомашиналар, сайзыраңгай компьютер болгаш тускай техника-биле чепсегленген. Орук шимчээшкининиң бүгү участкарынга айыыл чок чорукту хандыраарына ол дузалап турар.

Эрткен чүс чылдың 30 чылдарында бистиң чуртувуска автомобиль транспорту хөгжүп эгелээрге, орук шимчээшкининиң адырынга хайгааралды тургузары, ооң-биле чергелештир чолаачыларны белеткээриниң шынарын, транспорт дериг-херекселиниң ажылын экижидери, озал-ондак кылыр чоруктар-биле демиселди күштелдирери эргежок чугула болу берген. Бо сорулганы Транспорт инспекциясының мурнунга салган. 1936 чылдың чазынында ССРЭ-ниң Иштики херектер Улус Комиссариатының хайгаарал органы—Ажылчын-тараачын милициясының составына Күрүнениң автомобиль инспекциясын тургузар шийтпирини хуула алган. 1936 чылдың июль 3-те ССРЭ-ниң Улус Комиссарлар Чөвүлели ССРЭ-ниң Иштики херектериниң Улус Комиссариатының Күрүнениң автомобиль инспекциясының дугайында Дүрүмнү бадылаан. Ол хүннү бо албанның тургустунган хүнү кылдыр санап турар.

Бо Дүрүмгө дүүштүр КАИ автооруктарга озал-ондактар-биле демисежир, автотранспорту ажылаарының техниктиг хандырылганын ажылдап кылыр, чолаачылар белеткелди хынаар сорулгаларны шийтпирлеп эгелээн.

Тыва Арат Республикага Күрүнениң автомобиль инспекциясының тургустунганының төөгүзү транспорттун хөгжүлдэзи-биле эгелээн. 1926 чылдың чазынында Усинск оруу-биле Тывага бир дугаар машина келген, ол болза Тыватөп кооптун машинасы болган. 1932 чылда Совтывтранспорт ниитилелин организастан, ынчангаш Тываның машиналары

көвүдөп эгелээн. Мооң ужурундан КАИ албаны Тывага тургустунган. Ооң баштайгы ажылдакчызы Афанасий Григорьевич Малышев болган. Аңаа харысалгалыг болгаш берге ажыл онашкан, чүге дээрге, кандыг-даа ажылга баштайгы орукту изээри берге болгай.

1933 чылда үш тыва чолаачы курузун дооскаш, ажылдай берген, оон бээр тус черниң национал кадрларының саны өскөн. ССРЭ-ниң составына ТАР-ның эки тура-биле каттышкан соонда автосептелге заводу тургустунган. 1945 чылда Тывага транспорттун саны көвүдээн, ооң чылдагыны-биле дөрт кижиден тургустунган КАИ салбырын организастан, ону Александр Иванович Ледовских удуртуп турган. КАИ 1946 чылда бир дугаар автомашина алган. 1953 чылдың чазынында Тыва автономнуг областың КАИ килдизин организастан, оон начальнигинге Борис Томбиевич Бады-Лама томуйлаткан. Ол 1965 чылга чедир ажылдааш, бо албанның ажыл-чорудулганын экижидеринге биче эвес үлүүн кириген. 1947 чылда күрүнениң автоинспекторунга Василий Бобкинни томуйлаан.

1953 чылда Тываның дөрт кожуунунга (Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Би-Хем, Улуг-Хем) автоинспекторларны тургускан. 1961 чылда КАИ албанының техниктиг хөгжүлдэзинге өскерилге болган, ынчан радиостанцияны бир дугаар ажылгап эгелээн. 1964 чылда Василий Бобкинниң орунуга Иван Санников ажылдай берген. Василий Иванович Бобкин Кызыл хооранының КАИ начальнигинге томуйлаткан, ол 1971 чылга чедир республика найысылалының корумчурум үрекчилери болгаш арагачылары-биле кам-хайыра чок демисежип келген. Ол пенсияда-даа болза, КАИ-ниң штаттан дашкаар инспекторларының дивизионунун командири болуп турар, орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруун хандыраарына үлүүн кирип турар.

1970 чылда Тыва АССР-ниң ИХЯ-зының КАИ килдизиниң начальнигинге подполковник Борис

ОШАЧКИ албанының бөлүк ажылдакчылары.

Васильевич Марасановту томуйлаан, ол 1976 чылга чедир ажылдаан. 1976 чылда КАИ начальнигинге Равиль Гаязович Аитовту томуйлаан. Орук шимчээшкининиң үрекчилери-биле кончук шыңгы демиселди ол чорудуп келгеш, бодунун ажылдакчыларына үлгер-чижээн көргүскөн. 1979 чылда Тыва АССР-ниң ИХЯ-зының КАИ-зиниң аңгы дивизионун организастан, оон командиринге Леонид Александрович Почекутовту томуйлаан. 1984 чылда Тываның КАИ килдизиниң начальнигинге Данов Данилович Дажимбаны томуйлаан. Ооң үре-түнелдиге ажыл-чорудулганының ачызында Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Таңды, Би-Хем кожууннарның КАИ салбырларының ажылы экижээн, материал-техниктиг баазасы быжыккан.

1986 чылда дивизионну оруктанчылы албанының аңгы ротазы кылдыр организастан, оон командиринге Юрий Михайлович Демкинни томуйлаан. Бо албаны эде организастаны-биле албаның инспекторларының болгаш КАИ автомашиналарының санын көвүдеткен. 1991 чылда Д.Д. Да-

жимба пенсияге үнерге, оон орунуга Иван Павлович Матюхинни КАИ начальнигинге томуйлаан.

КАИ-ОШАЧКИ тургустунган хүнүнден бээр оон хууда составы хоочуннар дыштанылгаче үнерге, оларның орунуга аныяктар кээп ажылдап турган, албан бодунун ажыл-чорудулганын доктаамал чаартып, сайзыраңгайжыдып келген. КАИ ажылдакчылары кайы-даа үеде боттарының албан-хүлээлгезин доктаамал ак сеткилдиг күүседип, чуртунга төлөп-тиг бараан болуп келген. Бистиң дыка хөй хоочуннары-выс бүгү ажыл-чорудулганын бо берге болгаш кончук чугула ажыл-херекке тураскааткан. Оларга Леонид Почекутов, Александр Корняков, Виктор Данилов, Виктор Кучеров, Салийм Оруспай, Виктор Дорожжин, Василий Дунаевский, Виктор Ощепков болгаш өске-даа хөй ажылдакчыларны хамаарыштырып болур.

Дыка хөй хоочуннар КАИ-ниң белен эвес албанында хүлээлгезин ам-даа ак сеткилдиг күүседип чоруурлар. Сергей Горбунов, Геннадий Донгак, Юрий Хомушка, Василий Елизарьев оларның ажыл-

ижи макталдыг. Хоочуннар боттарының байлак арга-дуржулганын аныяктарга дамчыдып бээр дээш боттук хемчеглерни ап, ажыктыг ажылды кылып турарлар.

ОШАЧКИ албанының ажыл-чорудулганын хөгжүдөр херекке аныяк салгалдың ажылдакчылары боттарының биче эвес үлүүн кирип келген, моон сонгаар-даа кирирлер. Аныяк инспекторлар Мерген Булугун, Андрей Светышев, Евгений Ботоев, Олег Хертек болгаш өскелер-даа онашкан херээн ак сеткилдиг күүседип чоруурлар.

Бистиң албаның ажылдакчыларының кол сорулгазы болза, орук шимчээшкининиң киржикчилериниң хоойлу езугаар эргелерин болгаш сонургалдарын камгалаары база хөгжүдери, ооң-биле чуртакчы чоннун хүндүткели болгаш бүзүрелин чаалап алыры болур.

Хүндүлүг коллегалар, Силерге аас-кежикти болгаш чедишкinnerни күүседим!

Э.ХААЖЫК,

Тыва Республиканың ИХЯ-зының ОШАЧКИ начальниги, милицияның полковниги.

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Олар улуг-хүнде багай эвес ойнааш, университеттин оолдарының «ТКУ» командазын ниитизи-биле 3:0 санга удуп алганнар. Бо команда оон мурнунда хүнде шак-ла ындыг санга «Восток» командазынга уттурган турган.

«Восток» командазы (тренери Василий Оюн) түннел оюнга Чеди-Хөлдүн аныяк командазы-биле ужурашкан (тренери Николай Дартай-оол). Баштайгы команда республиканың шыырак командаларының санынче кирип турар болза, а Чеди-Хөлдүн бо командазы түннел оюнче бир дугаар кирип турары ол.

Түннел оюн «Востоктун» тергидели-биле эгелээн деп болур. Ол баштайгы минуталарда-ла, санны 6:0 чедирип алды. Аңаа Денис Морозовтун улаштыр-улаштыр билдиги эки берген бөмбүктери улуг рольду ойнаан. Оон соонда «Восток» бөмбүктү дөрт улаштыр «чип» алды. Ооң эгелээш-ле, чеди-хөлчүлөр «онгарлып» эгелээшнер. Ынчалза-даа бирги партияны дөмей-ле 25:17 санга уттуруп алдылар.

2-ги партияда Чеди-Хөл кожууннун командазы багай эвес оюнну көргүскөн. Оларны барык бүгү көрүкчү «аарыкчылар» алгы-кышы-биле деткип турган деп чугаалап болур. Улустун ол хире деткимчезин алган көдээ команда кызып ойнааш, ийги партияны 25:20 санга удуп алдылар. Үшкү

Бирги Президентиниң кубогу — чеди-хөлчүлөрдө

партияда, ылангыя төнчүзүндө «Восток» удаа-дараа частырыг кылып туруп берген. Ону чамдык улус мурнунда хүннерде эрткен чидиг демиселдерниң түннелинде оолдарның шылап турупканы-биле тайылбырлаар болду. Ынчалза-даа чеди-хөлчүлөр база тирилгени дилеп эвес, а амыр эвес демисел-биле чаалап ап турганын утпас болза эки. Бо партия чеди-хөлчүлөрдүн тирилгези-биле 25:19 санга доозулган.

4-кү партияда «Восток» командазы эки эгелээш (сан баштайгы минуталарда 7:0 апарган),

25:19 санга удуп алды. Маңаа команданың 12 дугаар ойнакчызы Байыр Кылгыдайын удаа-дараа кылган согулгалы тиилелгени эккеден деп болур. Ынчан ниити сан 2:2 кылдыр деңнежи берген.

5-ки партия канчаар-даа аажок чидиг демиселге эрткен. Көрүкчүлөр чеди-хөлчүлөр дээш «аарып» туруп берген. Аңаа хей-аът кирген оолдар партия чеже-даа белен эвес болза, «Востоктан» тиилелгени 15:13 санга «былаап» алып аргалыг болганнар. Ынчангаш бо чылын Тыва Республиканың бирги Президентиниң Кубогу дээш

маргылдаага чеди-хөлчүлөр бир дугаар тиилекчи болуп үнгенер. Ол көдээ спортчу оолдарның чедишкени деп чөптү-биле санап болур. Чаа чемпионнар маргылдааны байырлыг байдалга хаап турда, кижиди бүрүзү 1 муң доллар (тренери база), алдын медальдар, хундүлөл бижиктер, а команда бирги чергениң диплому болгаш Тыва Республиканың бирги Президентиниң Кубогу-биле шаңнаткан. Тиилекчи командаларга шаңналдарны Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының Даргазы, республиканың хол бөмбүүнүн федерациязының даргазы Василий Оюн тывыскан. Ийиги болгаш үшкү черлерни алган «Восток» биле «ИХЯ» (ГИБДД) командаларының ойнакчы бүрүзү туштуунда мөңгүн болгаш хүлөр медальдар, хундүлөл бижиктер, өртектиг белектер (спортчу хептер), а командалар маргылдааның дипломнары-биле шаңнатканнар.

Шаңналдыг черлерни ээлээн херээжен командалар: «ТКУ» (бирги чер), «Восток» (ийги чер) болгаш «Университет» (үшкү чер, шуптузу Кызылды) база-ла ындыг шаңналдарга төлөп-тиг болганнар.

Маргылдаада тускай шаңналдар база арбын болган.

Бо чылгы оюннарны хаап турда, Тыва Республиканың бирги

Президентиниң 2006 чылда кубогунун эдилекчизи Чеди-Хөлдүн командазының баазазынга республиканың чыында командазын тургускаш, удавас эртер Россияның Көдээ оюннарына кириштирерин Тыва Республиканың Куш-культура болгаш спорт агентилелиниң директору Вячеслав Кара-Тоннуг дыңнаткан, а Василий Оюн «Азия төвүнүн» шаңналы дээш Россияның дээди лигазының командаларының аразына маргылдаа бо чылдың сентябрь айда Кызылга эртерин дыңнаткаш, аңаа Тываның командазын амдан эгелеп белеткеп эгелээрин чугаалаан.

Бо чүлдү доозуп тура, чамдык көрүкчүлөрдүн мындыг хомудалдарын сагындырбас аргажок болдум. Бирээде, сөөлгү чылдарның маргылдааларындан олар эскерип турарга, ойнакчыларның оюну (мастер чоруу) чаңгыс черге тапталып, барык өзүлдө чок туруп берген, ийде, шаңналдыг черлерни база-ла колдуу ол-ла командаларын эгелээш апарган. Түннелинде чыл келген тудум-на көрүкчүлөрдүн (аарыкчыларның) санының эвээжеп эгелээни. Ону бо чылгы оюннар катап бадыткаан. Ынчангаш моон кандыг-бир түннел үндүрер болза эки эвес ирги деп айтырыгны тыва спорттун удурткучуларына салдым.

Юрий КӨК-ООЛ.

Чуруктарда: маргылдааның тиилекчилери — ТКУ биле Чеди-Хөл кожууннун командалары.

В. Савинихтың чуруктары.

«Агроулетпүр комплекзиниң хөгжүлдөзү»

чугула национал төлевилел

Ол талазы-биле бирги чергениң хемчеглериниң утказы чүл?

«Агроулетпүр комплекзиниң хөгжүлдөзү» чугула национал төлевилел «Мал ажил-агыйының шалыпкын хөгжүлдөзү», «Агроулетпүр комплекзинде ажил-агый чорудулгазының биче хевирлерин хөгжүдеринге идиг бээри» болгаш «Суурда аныяк специалистерни чиик өртектиг чурттаар оран-сава-биле хандырары» деп үш кол угланышкыны болур.

Национал төлевилелдин бирги угланышкыны боттандырылганы — мал ажил-агыйының орулгалыын көвүдөдир, амгы үеде ажилдап турар мал ажил-агыйлыг комплекстерниң (фермаларның) техниктер чаартып дерилгезин чорудар болгаш чаа күштерни ажилгалга кириер.

Ону:

— 8 чыл чедир узун хуусаалыг таарымчалыг чээлилерни алып аргалыг апаарга;

— «Росагролизинг» акционерлиг ниитилелдин уставтыг капиталын өстүргөш, федералдыг лизинг системанын таварышты мал ажил-агыйына уксаалыг мал, техника болгаш дериг-херексел садып алышкынын көвүдөткенде болгаш мал ажил-агыйларының комплекстеринге техникага болгаш дериг-херекселдерге лизинг хуусаазын 10 чыл чедир узатканды;

— 2006-2007 чылдарда болгаш харын-даа 2009 чылга чедир этке квоталар болгаш каайлы үндүрүлгелерин хемчээлдери бадылаар арга-биле каайлы өртектик таарыштырылганының хемчеглерин чаартканда, мал ажил-агыйына чуртта бүдүрбейн турар техниктер дериг-херекселдерни даштыкыдан кири сөөртүрүнүң каайлы үндүрүлгелерин күш чок болдурганда боттандырып болур.

Национал төлевилелдин ийги угланышкыны тараачын (арат) ажил-агыйларның болгаш хуу дузалал ажил-агый тудуп турар хамаатыларның бүдүргени продукцияларны сайгарарының хемчээлин углаттырырынычте угланган.

Ону:

— агроулетпүр комплекзиниң ажил-агыйларының биче хевирлериниң алыры чээли курлавырларын чиггедип тургаш;

— агроулетпүр комплекзинде ажил-агый чорудулгазының биче хевирлерин хандырар инфраструктураны — көдээ ажил-агыйының херекчелер кооперативтериниң четкизин хөгжүдүп тургаш чедип апарулу.

Национал төлевилелдин үшкү угланышкыны боттандырышыкыны суурларда аныяк тускай эртемниглерни чиик өртектиг

чурттаар оран-сава-биле, а ол ышкаш агроулетпүр комплекзиниң дээштиг кадрлар курлавырын хевирлээр байдалдарны тургузарын хандырар арганы бээр.

Национал төлевилелдерни боттандырып тургаш кандыг сорулгаларны чедип алырын планнап турарыл?

Чоокку ийи чылда боттандырар кол сорулгалар:

— мыйыстыг бода мал бажының санын, ооң иштинде инектерин, 2005 чылдың деңгелинде кудулатпайн турумчукташ, эт бүдүрүлгезин 7 хууга, сүттү 4,5 хууга көвүдөдир;

— тараачын (арат) ажил-агыйларның болгаш хуу дузалал ажил-агый тудуп турар хамаатыларның бүдүргени продукцияларны сайгарарының хемчээлдерин 6 хуу улгаттырары;

— көдээ ажил-агыйының херекчелер кооперативтериниң четкилерин (сайгарылга-хандырылга, белеткел, болбаазырадылга, чээли кооперативтери) хөгжүдери;

— черге ипотека чээлизины системанын тургузары;

— субъектилерге муң-муң дөрбелчин метр чурттаар оран-саваларны ажилгалга кириери болгаш суурларда чүс-чүс аныяк тускай эртемниглерни чурттаар оран-сава байдалын экижидери болур.

Көдээ ажил-агыйны хөгжүдериниң талазы-биле комплекстик хемчеглер бодунче кандыг-кандыг кол ажилдарны кирип турарыл?

Национал төлевилелдин кол хемчеглери:

— мал ажил-агый комплекстерин тударынычте болгаш чаартырынычте угланган 8 чыл чедир хуусаалыг чээли акшаларның хууларын төлөөринге чарыгалдар кезээнге немелде бюджет акша-хөреңгилерин үндүрүп берип тургаш, мал ажил-агыйының хөгжүлдөзүне чугула херек инвестиция курлавырларын хаара тударына байдалдарны тургузары;

— уксаалыг мал болгаш мал ажил-агыйына дериг-херекселдер садып алырына лизинг хевирин сайзырадыры;

— агроулетпүр комплекзинге ажил-агый чорудулгазының биче хевирлери чээлилерни алыры-биле аңаа таарымчалыг байдалдарны тургузары;

— көдээ ажил-агыйының херекчелер кооперативтериниң четкилериниң хөгжүлдөзү;

— аныяк тускай мергежилдиглерге суурларга чурттаар оран-савалар тудугларын (садып алырын) көрүп турар.

Бо хемчеглерни кайыын акшаландырарыл?

Үстүнде айтылган кылып чорудар ажилдарны федералдыг бюджеттин (2006-2007 чылдарда 34,9 млрд. рубль), Россия Федерациязының субъектилериниң бюджеттериниң болгаш бюджеттен дашкаар дөстөрнүң акша-хөреңгилеринден акшаландырар:

«Мал ажил-агыйының шалыпкын хөгжүлдөзү» деп угланышкына ийи чыл иштинде 14, 63 млрд. рубль;

«Агроулетпүр комплекзинде ажил-агый чорудулгазының биче хевирлерин хөгжүдеринге идиг бээри» деп угланышкына 15,97 млрд. рубль;

«Суурда аныяк специалистерни чиик өртектиг чурттаар оран-сава-биле хандырары» деп угланышкына 4,0 млрд. рубль көрдүнгөн.

Чүге ыяап-ла мал ажил-агыйы чугула угланышкыны апарганыл?

1991 чылдан 2005 чылга чедир чурттуң мыйыстыг бода малының баш саны 54,7-ден 21,4 миллион, хаваннарның 35,4-тен 13,3 миллион чедир кызырылган. Мал болгаш куш эъдиниң бүдүрүлгези 14,5-тен 7,6 миллион тонна (дириг деңзи) чедир кудулаан. Бо хүннерде эт бүдүрүлгези ниитизи-биле карылгалыг болуп турар, ылангыя мыйыстыг бода мал эъдиниң бүдүрүлгези эң каражалыг.

Тыва Республиканың көргүзүлери база ниити Россия көргүзүлериинден ылгалбайн турар.

Байдал мындыг боорга, даштыкы чурттардан Россияге кири сөөртүп турар эттерниң хемчээли улгадып турар. Чурттуң чип турар эъдиниң 34 хуузу даштыкыдан кири сөөртүп турарынычте тускай эртемниглер санаан. Делегейде эт өртөө өзүп турда, бо айтырыгга Россияның импорттан хамаарылгалы чурттакчы чоннуң орулгаларына — акшатарыныче үне чок чорукту болдуруп база ооң боттуг өзүлдөзүне шалтыктап турар.

Мал ажил-агыйының хөгжүлдөзү иштики рынокка шынарлыг ада-чурт продуктуларының хемчээлин өстүреринге, тараа болгаш оят-сиген культураларының бүдүрүлгелерин калбартырына, ооңбиле үнүш ажил-агый хөгжүлдөзүне идиг бээринге дузалаар.

Мал ажил-агыйының багай хөгжүлдөзү — суурларда ажил чок болгаш яды чоруктарның бир чылдагааны болур. Ооң хөгжүлдөзү чүгле ниити күрүне чергелиг экономиктиг айтырыгларны шийтирилээринге эвес, а көдээ чурттакчыларның амьдыралын экижидеринге база дыка дузалаар.

Күрүне мал ажил-агыйында байдалды өскерттир дээш кандыг хемчеглер алырын планнап турарыл?

Күрүне деткимчезиниң хемчеглери:

— комплекстерниң (фермаларның) мал ажил-агый бүдүрүлгелериниң тудугларының, чаартылгаларының болгаш эте дерилгелериниң акшаландырышыкынарына чогуумчалыг чээлилерни алырының аргазын бедидерин;

— апар турар чээли акшаларының хуу ставкаларына деткимче кылдыр федералдыг бюджеттен чыл санында 3 млрд. рубльди немей бээрин;

— федералдыг лизингиниң негелделери езугаар техника, дериг-херексел болгаш уксаалыг мал садып алырының хемчээлин көвүдөдирин (бо хемчегни боттандырары-биле 2006-2007 чылдарда «Росагролизинг» акционерлиг ниитилелдин устав капиталын федералдыг бюджеттен 8 млрд. рубльге көвүдөдир көрдүнгөн);

— даштыкы чурттардан эт кири сөөртүрүн кызыгаарлаар чурумну арттырары;

— мал ажил-агыйына чуртта бүдүрбейн турар даштыкы техниктер дериг-херекселдерни садып алгаш кири сөөртүрүнге идиг бээрин көрүп турар (бо чүүлү боттандырары-биле каайлы үндүрүлгелерин күш чок болдуруп).

Чугула национал төлевилелдин боттандырышыкыны агроулетпүр комплекзиниң адырыныче чылда чурттуң сааржылга банкыларының 40 млрд. рубль хемчээлдиг чээли акшазын хаара тудар, мал ажил-агый комплекстериниң дериг-херекселдерин чаартып болгаш 100 муң баш бедик продуктулу уксаалыг малды садып алыр арганы бээр.

Инвестиция чээлилеринге күрүнеден деткимче турар бе?

Россияның чээли организацияларындан (банкылардан) мал ажил-агый комплекстериниң тудугларына, чаартылгаларына болгаш эте дерилгелеринге 8 чыл хуусаага чедир алган инвестиция чээлилериниң хуу ставкаларына күрүне талазындан деткимче акшаларны (субсидияларны) көрүп турар.

Ол чээлилерни кажан берип эгелээрил база оларны кым апарулу?

Айыттылган чээлилерге деткимче акшаларны (субсидияларны) 2006 чылдан эгелээш, мал ажил-агый комплекстериниң тудугларына, чаартылгаларына болгаш эте дерилгелеринге инвестиция чээлилерин алган өңчүнүң бүгү хевирлериниң көдээ ажил-агый бараан бүдүрүкчүлеринге болгаш тараачын (арат) ажил-агыйларга бээр.

Мал ажил-агыйының бүдүрүлгезин хөгжүдеринге алган чээли акшаларга деткимчени (субсидияны) кандыг арга-биле апарулу?

Мал ажил-агый комплекстериниң тудугларына, чаартылгаларына болгаш эте дерилгелеринге инвестиция чээлилерин алган көдээ ажил-агый бараан бүдүрүкчүлери болгаш тараачыннар (араттар) күрүнеден деткимче акша (субсидия) алыры-биле федерацияның субъектизииниң күүсекчи эрге-чагыргазының агроулетпүр комплекзин эргелеп-башкарының талазы-биле эргелелиниң (ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының) төлөөлөттүрген органыныче билдиришкын кириер.

Уксаалыг малды болгаш мал ажил-агыйына дериг-херекселдер садып алырына лизинг алырда, кайнаар болгаш кажан билдиришкын бижирил?

Мал ажил-агыйына уксаалыг малды, машиналарны болгаш дериг-херекселдерни саң-хөө арендазының (лизингиниң) негелделери езугаар садып алырда, ооң иштинде уксаалыг малды үзүктөп тургаш төлээр садар-садып алыр керээ-биле, күрүнең агроулетпүр лизинг компаниязы — «Росагролизинг» акционерлиг ниитилелдин азы 2006 чылдан эгелээш, ооң девискээрлерде сублизинг компанияларының удуртукчуларының адына билдиришкын кириер.

Уксаалыг малды лизинг-биле алыр дизе, негелделер кандыгыл?

Лизингиниң хуусаазы — 5 чылга чедир. Ооң баштайгы аванс төлевери өртектиң 7 хуузу болур. Алган чүүлүн өртөө чылда ортумаа-биле 4 хуу өзер, ынчалза-даа лизингиниң бүгү хуусаазында 20 хуудан ашпас турар уjurлуг.

Лизингке кандыг дериг-херексел апарулу?

Лизингке мал турар чер, мал чеми белеткээр, үлээр болгаш мал ажил-агый бажыңарын арыглап-аштаар, малды согар, бузар, этти доңулар дериг-херекселдерни дээш, өске-даа чүүлдерни апарулу.

Лизингке чүгле чуртка бүдүргөн дериг-херекселди апарулу бе?

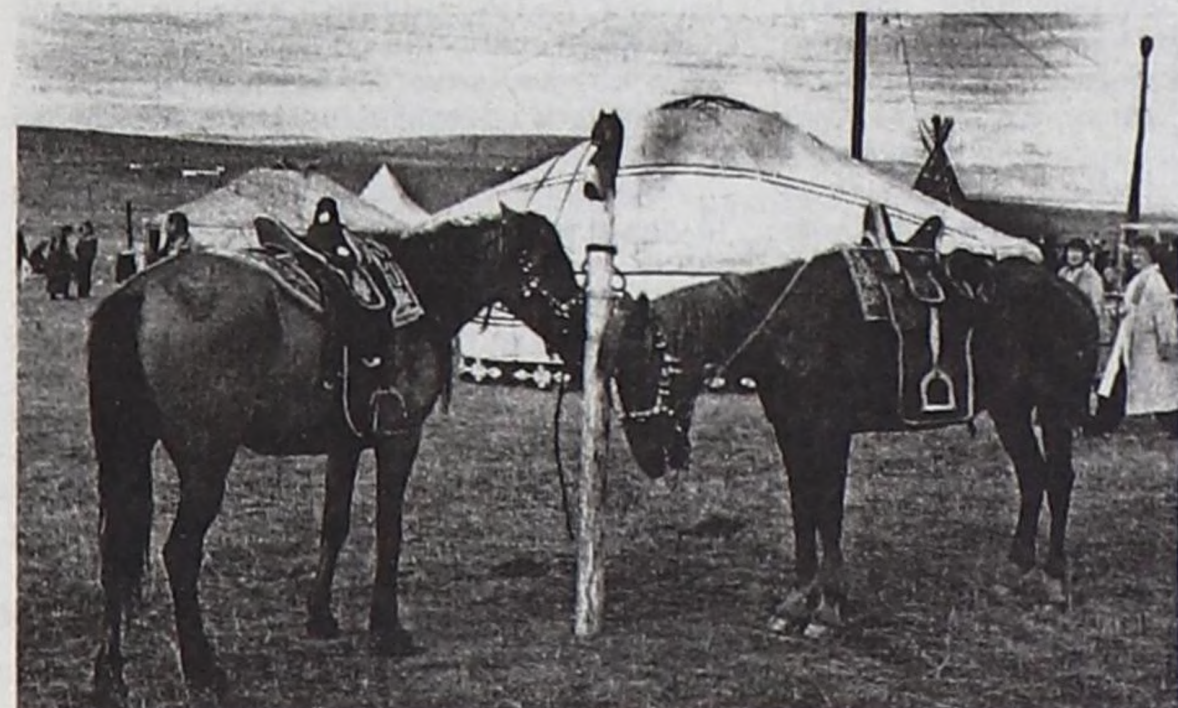
Бир эвес лизингке алып деп турар дериг-херекселди чуртта бүдүрбейн турар болза, даштыкы ындыг чүүлү апарулу.

Мал ажил-агый дериг-херекселдеринге лизингиниң негелделери кандыгыл?

Лизингиниң хуусаазы 7 чыл. Ооң кадында мал ажил-агыйына болгаш тараа культураларын кадагалап шыгжаарына база болбаазырадырына дериг-херекселдерге лизингиниң хуусаазы 10 чылга чедир.

Баштайгы аванс төлевери — дериг-херекселдин өртөөзи 7-ден 15 хуузу. Алган чүүлүн өртөө чылда ортумаа-биле 4 хуу өзер, ынчалза-даа лизингиниң бүгү хуусаазында 23 хуудан ашпас турар уjurлуг.

Редакцияның көдээ ажил-агый килдизи.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2006 чылда Тыва Республиканың эң эки инновация төлөвилели дээш конкурсту эрттирериниң дугайында

2006 чылдың май 26 № 703 Кызыл хоорай

Кедилег инновация төлөвилелдерин болгаш эртем-техниктиг ажылдарны тодарадып тывар база инновация болгаш инвестиция ажылдарын деткип идиг бээрин сайзыраңгайжыдар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызы 2006 чылдың июль 1-ден сентябрь 1-ге чедир эң эки инновация төлөвилели дээш республика конкурзун эрттирер болгаш 2006 чылда Тыва Республиканың эң эки инновация төлөвилели дээш конкурсту эрттирерин «2006-2007 чылдарда Тыва Республикага инновация ажыл-чорудулгазын хөгжүдери» деп республиканың тускай сорулгалыг программасында көрдүнгөн акша-төгериктиң күсели-биле акшаландырылар хандыраар.

2. Тыва Республиканың яамылары болгаш ведомстволары «Республиканың эртем-инновация төвү» Коммерциялыг эвес эштежилге-биле кады (чөпшээрешкени-

биле) 2006 чылдың июль 1-ден июль 1-ге чедир төлөвилелдериниң баш удур шиллелгезин болгаш экспертизанын кылгаш, республика конкурзуна кириштирери-биле Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлдө яамызынга кириер.

3. Муниципалдыг тургузулгалар чагыргаларының удуртукчуларынга Тыва Республиканың эң эки инновация төлөвилели дээш конкурсука бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның киржилгезин деткип эвилелдээрин сүмелээр.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдезин контролдаарын Тыва Республиканың Чазак Аппаратының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдөзиниң эргелелинге хүлээндирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы А.БРОКЕРТ.

Тыва Республиканың девискээринге хаван аңнаашкынының эгелээриниң дугайында

2006 чылдың июнь 7 № 740 Кызыл хоорай

1995 чылдың апрель 24-те № 52-ФХ «Дириг амытаннар дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр, Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый яамызының 2005 чылдың июль 28-те «2006 чылдың июль 31-ге чедир үеде аңнап болур деп санаан дириг амытаннарны аңнап тыварының лимиттерин бадылаарының дугайында» № 135 дужаалынга, Тыва Республиканың Чазаның 1993 чылдың январь 10-да № 11 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың девискээринге аңнаарының Дүрүмнеринге, Ветеринария болгаш фитосанитария харагалзанының Федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелиниң 2006 чылдың май 24-те № 246/10 түңнелинге дүүштүр, а ол ышкаш аңнаар кылдыр санаан дириг амытаннарны чогумчалыг аңнаарын хандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге хаван аңнаашкынын 2006 чылдың июнь 8-

тен эгелеп ажыдып, июль 31-ге чедир чорудар.

2. Аңныыр сезонунуң үезинде хаван аңнап тыварының лимиттерин Тыва Республиканың кожуннарының аайы-биле хуваар (капсырылгада айыттынганын езугаар).

3. Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш аңныыр ажыл-агыйының талазы-биле агентилели Ветеринария болгаш фитосанитария харагалзанының Федералдыг албанының Тыва Республикада эргелели-биле кады аңнаашкын үезинде дириг амытаннар аңнаарының дүрүмнерин сагып турарынга контролду хандыраар.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдезин контролдаарын Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аьш-чем яамызынга хүлээндир.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың июнь 7-де № 740 доктаалына капсырылга

Аңныыр сезонунуң үезинде хаван аңнаарының лимиттерин Тыва Республиканың кожуннар аайы-биле ХУВААЛДАЗЫ

№	Административтиг районнар, аңныыр черлери	Хаван саны
1.	Бай-Тайга	2
2.	Барыын-Хемчик, ооң иштинде аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели	4
3.	Чөөн-Хемчик	4
4.	Каа-Хем, ооң иштинде «Каа-Хем» КЗПХ, Тыва Республиканың аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели	10
5.	Кызыл, ооң иштинде Тыва Республиканың аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели	14
6.	Мөңгүн-Тайга	7
7.	Өвүр	7
8.	Бии-Хем, ооң иштинде «Маралхоз» КУБ, Тыва Республиканың аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели	10
9.	Сүт-Хөл	7
10.	Танды, ооң иштинде Тыва Республиканың аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели	3
11.	Тес-Хем	5
12.	Тожу, ооң иштинде «Тожу» КЗПХ, «Ирбиш» ОПХ	10
13.	Улуг-Хем, ооң иштинде Тыва Республиканың аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели	4
14.	Чаа-Хөл	8
15.	Чеди-Хөл, ооң иштинде Тыва Республиканың аңчылар болгаш балыкчылар ниитилели	18
16.	Эрзин	7
17.	Тере-Хөл	3
	Шуптузу	8
		4
		5
		2
		5
		4
		120

ОЙНААР АВТОМАТТАРНЫ КӨӨР ХӨҢҮМ ЧОК

Адаанныг оюннар (азартные игры), мээң билирим-биле, Тывага дайын сөөлүндө чылдарда тыптып эгелээнин «Ойнаар автоматтар» дугайында «Шын» солунга үнген материалдарны номчааш, сактып олур мен. Ол болза, 1945-46 чылдар үези чүве. Мен ынчан 14-15 харлыг турган мен. Ынчан чон сууржуң амыдыралче шилчип эгелээн-даа турган болза, колдуунда кыштаг, чазак, чайлаг, күзеглерге тарамык чурттап чораан.

Мээң чуртум эрги Чаа-Хөл, Кара-Тал, Үрбүн дээн ышкаш бичежек суурларга ынчан көзөргө «Стук» деп оюн тыпты берген турган. Ук оюнну «улуг аалга» олуруп чораан орус, тыва кижилер эккелгенин чон ынчан чугаалажып турган. Аңаа хандыкшып, ол көзөр аарыындан аараан улус уттурган тудум-на, адаанын негеп аар дээш, кайда көзөр ойнаан аал азы бажың барыл, ынаар чеде бээр турганнар. Ол баргаш, акша-көпөөз, эзер-чонак, чүгөн-суглуун, адак сөөлүндө аьдын ойнадыпках, чадаг базып чана бээр таварылгалар база тургулаан деп дыңнаан мен.

Мен маңа «стукту» канчаар ойнаарын долзуу-биле тайылбыр кылбаайн, ук оюнну суртаалдап турар деп соора бодай бербес кылдыр. Көзөргө адаанныг оюннар эрткен чүс чылдың 1970-80 чылдарында бүгү Тываны шыва ала берген: «петух», «ази» дээш, оон-даа өске аттарлыг. 1990 чылдар эгезинде ук оюннар шеглей берген чүве, ынчалза-даа ам-даа чажыды-биле чыгып алгаш ойнап турарлар ам-даа бар.

Ол адаанныг мөөрейлерге аныяк, инвалид болгаш пенсия ап турар кырганнар кажараан ойнакчыларга бичии пенсиязын куругладыр алыпках, аштаан-суксаан, могоп-шылаан, алган кадай, ажы-төлүндө корга-корга чедип кээр аларган үе-дур бо.

Ойнаар автоматтарны «чаңгыс холдуг кара дайзын» деп адаарынга каттыжар кижиги мен. Оларны шуут көөр хөңүм чок, оларның кара-аспаанче акша-даа кири октап чорбаан мен. 2004 чылдың чазынында

Кызыл хоорайның автовокзалына Тээли баар дээш автобус манап олурумда, ийи «чаңгыс холдуг кара дайзын» аксынче оолдар беш акшаның чоостарын суп турарын көрдүм. Элээн болганда, бичии уруг чедип алган херээжен кирип келгеш, беш демир акшаны кири каапках, манап турда, бештиң чоостары каңгырадыр төктүп-ле батты. Чанынга чеде бээримге, «акша ойнадып алып автомат деп чүве-дир, кырган-ачай» дидир. Ук акшаны сумкалап алгаш, уруун четкеш, чорупту. Сааваанда демги иешкилер дедир бо-ла келдилер, ам база-ла акшаны суп-ла эгеледи. Чартык шак хире ойнап келгеш, куруг үндү.

База бир чижек: 2005 чылдың чайынында Тээли суурнуң хлеб садынынга кире бээримге, демги таныырым «чаңгыс холдуг кара маңгысты» аныяктар үгеп алган бо-ла турлар. Бир аныяк оол акшаны төндүр ойнааш, эштеринден диленип алгаш, база-ла ойнады – куруг. Ол автоматты удаваанда оорлар чара шаап тургаш акшаны ап-парган. Оон башка Тээлиниң чонун хоозурадыр турган дайзын ол.

Ойнаар автоматтарны Тывага турар-турбазының дугайында апрельдин 12-де экономика комитетиниң хуралына чугаалашканын «Информ» солунга бижээни-биле номчуп таныштым. Ол солунда депутат Бичелдейниң саналын деткип, ол автоматтарның ажылын чоокку 1-2 чылдарда соксадырын саналдап тур мен. Ол ышкаш ол-ла «Ойнаар автоматтарны оюнчук эвес айтырылганы» деп материал-биле база таныштым, «Известия Тувы», №15, апрель 13-те үнген солунда тодаргай бижээ чорду.

Ойнаар автоматтар дугайында айтырыг депутаттарың кичээнгейин хаара туда берген болганда, черле бир шийтпир үнер боор дээрзинге кижиги бүзүрел болур-дур. Ынчангаш, эргим чонум, аныяктар, акша «амырга-мообстарыңга» мегелетпейн, мөлчүтпейн чорунар!

Владимир Чапчын, пенсионер.

Бүгү-делегейниң наркоманияга удур демисел хүнүңге

"ЧОК!" деп өөренир

Бүгү-делегейниң Кадык камгалал организациязының эгелээшкини-биле июнь 26-чы чылдың-на Бүгү-делегейниң наркоманияга удур демисел хүнү кылдыр демдегеп эрттирип турар. Хоойлуга удур наркотиктер садып-саарар чоруктун болгаш наркоманияның чылдан чылче нептереп турары Россияда болгаш бистиң республикада хейниитиниң социал-психологтуг байдалы, корум-чуруму, экономиказы болгаш амыдыралдың бүгү-ле адырларына канчаар-даа аажок улуг хораны чедирип турар. Оон аңгыда, келир үениң салгалына, чуртунуң национал айыыл чок чоруунга улуг айыылды тургузуп келген.

Эксперттериниң санап турары-биле алып болза, амгы үеде чуртта 3 миллион ажыг кижиги наркотиктиг бүдүмел ажыглап турар. Тывада албан езузунуң даңзыында 758 кижиги турар, оларның 28-зи херээженнер, 15-жи назы четпээн уруглар.

Сөөлгү 3 чылда чуртта бо аарыгның деңгели кудулаан. Ол чажыды-биле эмнээшкинниң (ат-сывын адавайн), кеземче хары-салгазының онаалдазы болгаш наркоманнарны узун хуусаага шийдип турарының салдары-биле чедип алдынып турар.

«Ине бажыңга олурупкан» наркоман кижиниң ортумак назыны 4 чылдан ашпас. Наркотиктер-биле холбашкан кем-херек үүлгедиглериниң саны өспүшаан. Наркотиктерниң хевирлери нарыыдап, Россияда болза, эң нептерегей конопля хевирлери оон-даа күштүг болгаш аар өртектиг: героин, кокаин, синтетиктиг наркотиктер-биле солуттунуп турар. Тывада марихуана, гашиш бодунуң сан-түңү-биле хамыкты кайгадып турар. Бүгү наркотиктиг бүдүмелдер нерв системасынга болгаш баш мээзинге дораан дээп, наркотиктиг эзирийшикини чедирип тура, кижиниң психиктиг байдалын үрээр, мага-ботту бодунга чаңчыктырып, чоорту хораннаар. Хоранның хемчээли көвүдөзө, өлүмге чедирер.

Наркоман кижиги дораан араар, кежи курган; өлөрерип азы саргарар, диштери дүжер. Эр кижини ажы-төл чок болдураар, чүве сактып алырын кошкадыр, мегелээр чорукка чаңчыктыраар. Бөлүк наркоманнар

чаңгыс шприц ажыглаар болганы-биле наркомания ВИЧ-инфекция-биле сырый харылзаалыг.

Эң ылаңгыяда өзүп оорар салгал, уруглар болгаш назы четпээннерниң аңаа белен алып турары коргунчуг. Хайгаарал чок тояп чоруур чоруктардан ол ырак эвезин билзе чогуур. Ынчангаш уругну эш-өөрүнүң пиво ижер азы таакпы тыртар дээн көгүүнге алыспас кылдыр өөредип, быжы-биле «чок» деп харылаптар туруштуг болурунга чаңчыктыраар чугула. Уругнуң ниити өзүлдөзүнче кичээнгейин салыры, күш-культура, спорт, уругларның чогаадылга ажылынче хаара тударын хажызынга арттырган херээ чок.

Россия Федерациязының Президентизи 2002 чылда-ла наркобизнеске болгаш наркоманияга удур демисел ажылының кол принциптерин айыткан болгаш «байдалды, шынап-ла, өскерттиптер чаа аргаларны тыварын» Чазакка дааскан. Бо демниг болгаш сырый харылзаалыг ажылга профилактиктиг ажыл, кижизидилге, эмнээшкин, корум-чурум аргалары шупту улуг уjur-дузалыг.

Кадык камгалалының Күрүнениң наркоманнарны, Көдээ ажыл-агый, Өөредилге яамылары бодунуң ажылынга Тыва Республиканың 2005 чылдың июнь 10-нуң №737 «ТР-ниң девискээринде чайгаар өзүп үнгөн конопляны узуткаар талазы-биле 2005 чылдың хемчеглер бадылаашкынының дугайында» доктаалын удуртулга болдуруп турар.

Эмнелге профилактиктиг төп эрткен чылда аныяктар аразына «Наркотиктерге-чок!» деп кыйгырылгы 14 акцияны эрттирген, видеоклиптини тырттырып, үстүндө айыттынган хамаарылгалыг албан черлери-биле кады профилактиктиг пропаганда ажылдарын чоруткан. Социал уjur-дузаны бедик айтырылганың бирээзи — наркоманияга удур профилактиктиг ажыл чорудары «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин бир кол угланышкыны болур.

Г.ПРОКУДИНА,

эмнелге профилактиктиг төптүн эмчизи.

Алаң кайгап орган херээ бар бе?

Эрткен айда республиканың Кадык камгалал яамызының шугуму-биле төп Россияның онзагай булуңнарының бирээзи – «Решма» деп санаторий-курортка оглумнун кадыкшыл байдалын экижидип дыштандыра аргалыг болган мен.

Чаш уругга шыланчыг, узун орукка чоруп ора, поездиниң соңгазындан улуг чуртувус Россияның хоорайларын, суурларын Тывавыска деңгей аарак, сонургап чоруп ора, «ынча ыракче барган херээ чүү боор», «кандыг-даа эртем-шинчилел ажылдары-биле бадыкатынмаан-даа бол, хөй-хөй чылдарда чоннун кирип, эмненип чаңчыкканы Тывавыстың хөй санныг аржааннарының бирээзинге өөрөнгө аайывыс-биле эмненген-даа болзувусса, демей эвес чүве бе» дээн айтырыглар ол аразында

күш-культураның, хоолулу аш-чемниң болгаш эм оъттарның мага-ботка салдарын улуг кичээнгейге алган. Ооң-на уржуу турган боор, чурттуң Биологтуг айтырыглар институту-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар болдулар. Ук институт космонавтылар белеткээр болгаш ужу-душкун соонда оларның кадыкшыл байдалын экижидер талазы-биле шинчилел ажылдарын чорудар угланышкынныг. Бөгүнге чедир 6 экипажтың космонавтылары «Решмага» дыштанган.

эрткен чылда 2 кижин эмнээшкени алган. «Решма» каш чыл бурунгаар тендер ойнаашкынынга тиилээш, кол корпуста ырак эвесе 18 харга чедир уруглар хаара тудар салбырны база ажыткан. Ында 21 хонуктуң путевказының өртээ — 7 муң рубль.

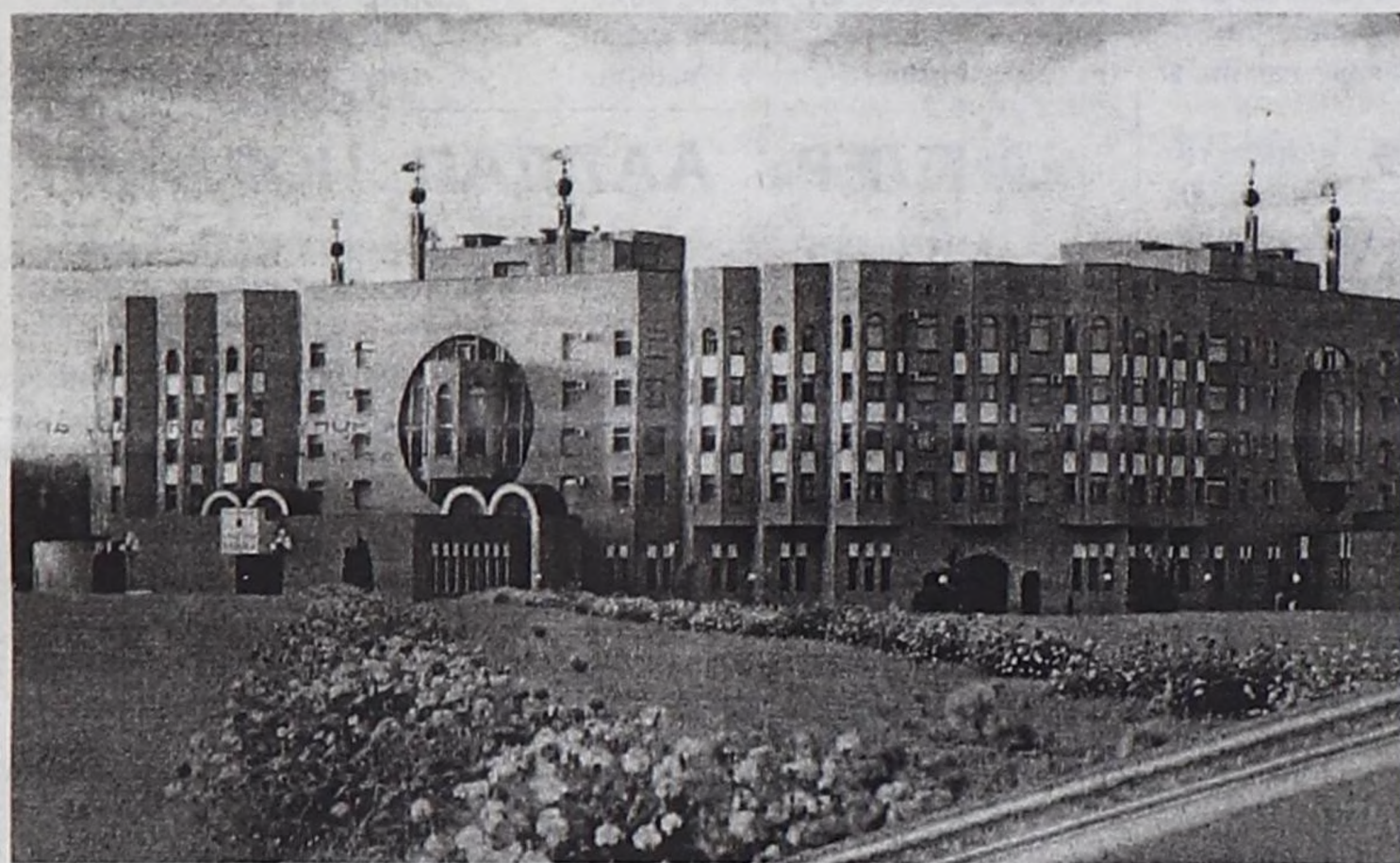
РФ-тиң Кадык камгалал яамызының шугуму-биле келген аалчыларны күстен майга чедир хүлээп алып, а арткап чайгы үеде ол «наличкитерге» бараан болур. Туда акшалыглар бир хонукта 2 муң рубльди төлээр болгаш каш хүн дыштаны-

дыглары, демир-орук шимчээшкениниң билеттерин садар чер, чурукка, видеокамерага тырттылары, почта харылзаазының ачы-дузазы, чоогунда хоорай, суурларже экскурсия, Волга хемге агаарлашкын дээш, дыштанып келген кижиге хереглеттине берги дег ачы-дузаның шуптузу барыктыг өртектүгө организааттынган. Санаторийде ол бүгүнү суурнун чурттакчылары керээ-дугуржулга езугаар чорудуп турар.

Ийе, дериг-херексел, дерилге, тудуг талазы-биле аңаа чедеривис талыгырышын. Ол талазы-биле харылап турар специалистер бо айтырыгларны база сайгарып көрүп турарына бүзүрөп артар апаар. Ынчал-ажок, бойдус биске хайыралыг болуп, эгээртинмес байлакшылды сөннээн-дир. Чижээ, тургузуунун талазы-биле ортумак шынарлыг «Решманың» минералдыг суун 230 метр ханы черден үндүр сордуртуп ап турар. А бистиң республиканың барык суур бүрүзүнүн девискээринде аржаан суглар шаагайндыр агып чыдар болгай. Аңаа чай дургузунда та чеже кижин эмненип кирип, ону сонургап турар чүве. Хереглел бар болган соонда, ачы-дуза чедирилгезин база тургузар херек.

Элээн «балдырлыг» сайгарлыкчылар, суму чагыргалары эвес-даа бол, оода аржаан чоогунда малчын коданнардан чоп эгелеп болбазыл. Оларга сүт хереглээн аржаанчылар хүннүң баар-дыр. Ону шуудадып, чүгле ак чемни эвес, бирги хереглелдин барааннарын садар садыгжыгаш тургусса чүл? Олар амгы үеде көдээ ажыл-агыйны сайзырадырынче угланган национал төлөвилелдерни ажыглап, эт, сүт шыгжаар соодукчуларны тургусса, аржаанчылар аңаа чоорту чаңчыгып, хөй чүк сөөртпес апаары магат. Аъттыг туристичи аян-чоруктарны аңчылар, малчыннарның бай-байлак чуртунга сайзыратпайн, каяа нептередирил. Кайы-бир черден эгелекчи манап орбайн, рынок үезинге чагыртыр үе келген. Чер-черлерге туристичи азы кижилерниң дыштанылганын эптиг байдалдарны тургуспушаан, акша ажылдап алырының аргаларын тывар херек. Катап-катап барыксанчыг кайгамчык булуңнар чүү-даа чок черге тургустунуп турда, алаң кайгап алгаш, орган херээ бар бе?

Арынны Чойганмаа САТ белеткээн.

куйга-бажымны та чеже таварды ыйнаан. Ынчал-ажок, аарыг кедерей бергенде, чурттап турар хоорайывыска эмчилээриниң бергезин, а чамдыкта эмчинин дузазын «четтирер дээш» кабинеттер аксынга оочурлап-оочурлап, огулуг, түңнелдиг эмнээшкени-даа чок арткаш, «кара эмнерге» келиривисти база ам-на тускай эртемниг специалист эмчилерниң хайгааралынга оглумнун кадыын экижидип болурунун аргазын бодап келгеш, төп Россияже аъттанган ийик бис...

«Решма» — Ивановск облазының Кинешма хоорайдан 20 километр ыракта, күчүлүг Волга хемниң оң талакы бедик эринде, бичежек Решма суур чанында туттунган улуг санаторий-курорт комплекси болган. Чылды өттүр ажылдаар бо санаторийге чаңгыс угда 275-300 кижин дыштанып турар. Ында чааскаан, уруу-биле азы бүдүн өг-бүлези-биле дыштанырынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдар тургустунган. Комплекс боду сөөлгү үениң эмнелге дериг-херекселдери-биле дериттинген, эмнээшкениге амгы үениң технологиязын калбаа-биле ажыглап турар. Олышкаш агаар-бойдустан,

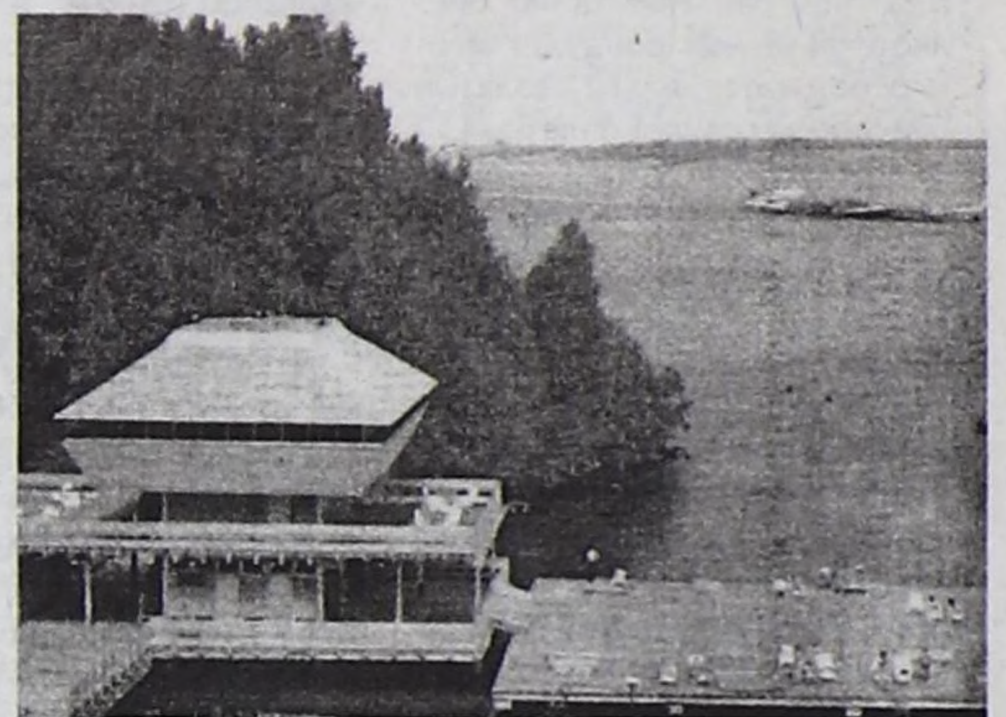
Решмага Европаның эки дээн үлегери-биле санаторий тудар дугайында эң баштайгы эгелекчилерниң бирээзи — академик Е.И. Чазов. Ол бичиизинден тура, шитпирлиг, туруштуг чүткүлдүү-биле онзаланып ылгалып чораан. «Решма» баштайгы дыштаныкчылары 1987 чылда хүлээп эгелээн-даа бол, ооң кино-концерт, спорт залдары, эштир, чемненер черлер, хем кыдында аңаа хамааржыр дыштанылгы чери, хемелер станциязы, хаак болгаш чадаг-терге баазазы, спортчу шөлдер база корпустуң бодунун-даа эт-севи, дерилгези бичин-даа эргилээн шинчи чок хевээр кадагалаттынып артканын кижин магадап ханмас.

Санаторий баштайгы дээрзинде чүрек-дамыр, тыныш органнары, оргомююн, сөөк-даяк, чүс аарыгларындан аараан улусту эмнээр угланышкынын чоорту делгемчидип, Чернобыль АЭС-тиң радиациязынга таварышканның кадыкшыл байдалын экижидеринге таарымчалыг кылдыр немей дериттинген. Ынчангаш бистиң аңаа турган үевисте Брянск облазындан дыштанып келген хөй болган. А Тывадан

рын боттары билер. Оларга чылдын кайы-даа үезинде экиктер ажык. «Решмага» 7 дугаар кээп дыштанып турар Питерден бистиң кожавыс «ол («Решма») аңаа төлөптиг» дээни кай.

Ол чүгле эмнээшкениге эвес, а «Решманың» бүдүн коллективиниң күжү-биле тургустунган ниити байдалга бедик үнелел-дир. Эң ылаңгыяда, бүгү таланың ачы-дуза хандырылганын кижин ылдыртыңгы дег чылдак безин тывылбас.

А суур боду бистиң суурларывыстан улуг-ла ылгал чок. Бичежек почталыг, үүрмек садыгларлыг, дуган-хүрээлиг, чагырга черлиг болгаш элээн каш ээн кагдынган бажыңнарлыг. Санаторийде суурнун чурттакчы чонунун 30 хуузу тускай олуттарлыг ажылдап турар. База бир ол хире кижин боттарының тывызык чоруу-биле эмнээшкенин туризм-биле холбап, акша ажылдап алып аргаларны тыпкан. Чижек кылдыр алырга, санаторийниң эртенги, дүштеки, кежээки чеминге элбээ-биле ажыглап турар ногаа аймаан доозазын суурнун чурттакчылары узун, делгем теплицаларында өстүрүп турар. Бирги хереглелдин барааннар база суй белектер са-

НОМ САҢЫНГА ДЕТКИМЧЕ

Өвүр кожуунга хамаарыштыр эң байырымныг чыл болуп эртип турары бо. Кожуунувус тургустунганындан бээр 65 чыл, чоргааралыыс В.Ш.Көк-оолдун 100 харлаанын демдегеп турар бис. Оон аңгыда, чаңгыс чер-чурттуг сурагыл прозачыыс Э.Л.Донгак база 65 харлаан болгай. Чогаалчы биле номчукчуну харылзаштырып турар чүүл — ном. А номнуң чурттап турар оран-савазы — ном саңы.

Бистиң Дус-Даг сумузунда Владимир Серен-оолдун адын эдилээн ном саңы база тургустунганындан бээр 50 чыл болуп турар. Төөгүден алырға, ону тургузар дугайында айтырыг 1956 чылда бир дугаар тургустунган болгаш анаа чуртталга бажыңына ону ажиткан. Эге фондузу 20-ле ном турган. Ном саңының бир дугаар эргелекчизи Нина Сендажыевна Донгак (ам малчын). Оон бээр он кижиле тус ном саңына эргелекчилээн болуп турар.

Амгы үеде бистиң ном саңы-ыста ном фондузунда 9 муң ажыг ном бар. Чоокта чаа библиотеканың ном фондузун чаартыр, ооң материалдыг баазанын быжыглаар сорулга-биле база 50 чыл оюн уткуштур республика чергелиг ачы-дуза марафонун

эрттирдивис. Аңаа чаңгыс чер-чурттугларыыс — эртеден Чүргүй-оол Михайлович Доржу, чогаалчы Николай Шагдыр-оолович Куулар, ТР-ниң Төлээлекчилер палатазында депутатыыс Валерий Таан-оолович Санданның, чогаалчы Нина Даш-ооловна Сереноттуң киришкени улуг өөрүшкү болган. Оларның тустуа эккеп берген белектери — чаа номнары болгаш өске-даа суй белектери, акша деткимчези дээш, оларга мөгейип тур бис. Оон аңгыда, «Дус-Даг» деп фондуну ажыдып, салым-чаянныг аныяк салгалды деткир дээн саналын изии-биле деткип, оон тургустуна бээринге бүзүрөп турар бис.

Ачы-дуза марафонунга база бир онзагай белек — Кызылда чурттап чоруур «Эдегей» ансамб-

линиң идик-хевин, эт-херекселдерин белеткеп берип турар Юрий Чозарович Иргиттин чуррааны В.С. Серен-оолдун портрети. Ол ховар, шынап-ла, ховар белек. Түңнеп чугаалаарга, ачы-дуза марафонундан 50 ажыг муң акша, номнар, техниктиг херекселдер, компьютер дискилери дээш, өске-даа хей чугула чүүлдер кирген болуп турар.

«Шын» солунну дамчыштыр буянныг кижилерге өөрүп четтиргенин библиотеканың амгы эргелекчизи Долаана Кертик-оол илередип, ном саңын улам байыдып, чонга ачы-дузаны күштелдирдин азап тур. Бо аныяк ажылдакчы сөглээн сөзүн ээлээр дээрзинге бис бүзүрээр бис. Долаана Кертик-оол кожуунун 65 чыл оюнга тураскааткан библиотекарьялар аразында эрткен мөөрейге киришкеш, «Мисс талант» деп шаңналга төлептиг болган. Оон безин ол чогадыкчы кижиле дээрзи көстүп турар ышкажыл.

Урана ДОНГАК,
башкы.

Дус-Даг суур.

«ЧЫЛДЫҢ КИЖИЗИ»

Ак-Довурак хоорайга чылдың-на түңнөп турар «Чылдың кижизи» мөөрейниң түңнелин чоокта чаа үндүргөн. Ону хоорай чагыргазы бедик деңгелге организаастап эрттирген.

«Медицина» деп номинацияга кожуунун кеш аарыглар салбырының эргелекчизи Демчик Санданова тиелекчи болган. «Бүдүрүлгө» номинацияның тиелекчизи хоорайның чылыдылга-электрик төвүнүн директору Артур Монгуш болган. Дараазында мындыг номинацияларга тиелекчилерни

илереткен: «Культура болгаш уран чүүл» — хоорай чагыргазының культура килдизинин эргелекчизи Шыдыраа Салчак; «Өөредилге» — өөредилге килдизинин эргелекчизи Виктория Ондар; «Спорт» — аныяктар комитетинин даргазы Хеймер Монгуш; «Хей-ниитиге ачы-буяны дээш» — хоорайның

коммунал ажыл-агыйының директору Раиса Дакаа; «Хоойлу камгалакчызы» — милицияның капитаны Даш-оол Ооржак.

Тиелекчилерге диңмиттиг адыш часкаашкынарның үделгези-биле дипломнары, өртектиг белектерни тывыскан. Бот-тывынгыр артистер ыры-шоору-биле аян туткан.

Кожай-оол ХОВАЛЫГ.
Ак-Довурак хоорай.

БАШКЫЛАР — ЭР ХЕЙЛЕР!

Май төңчүзүндө Таңды кожуунун школарының эге класс башкыларының турисчи следу болуп эрткен. Каскал-Ооруу дээр каас-чараш, бойдус-чурумалдыг черге башкылар маргылдаалары эрткен. Эрткен чылгы турслетка тиелекчи болган Кызыл-Арыг ортумақ школазы бо слетту организаастап эрттирген.

Олар аалчыларны уткуп, 2 хонукта удуур-чыдарын, дыштагы ойнаарын таарымчалыг кылдыр кылып, маргылдааларның деткиччилери болган. Шамбалыг суурдан келген деткиччилер «Ямаха» электривиле моторлуг кээп, микрофон-биле ажылды хүлээнип, хөгжүм каасталгазын харыылаан.

Баштайгы шаптаразыннарлыг орук эртер маргылдаага бай-хаакчылар тиелээн, ийиги черни Владимирова школазы, үшкү-

даны белеткээн башкы — Таңды кожуунун күш-культура башкыларының методкаттыжышкынының удуруткучузу Василий Васильевич Бүрбү. 40 хардан өрү назылыгларның чадаг чарыжына Байлак Оюн (Бай-Хаак) тиелээн. Черниң уун тывар маргылдаага база-ла Бай-Хаак школазының башкызы шылгараан.

Келир чылын башкылар следун тиелекчи болган бай-хаакчылар эрттирер кылдыр эстафетаны хүлээп алган. Ажыктыг болгаш солун дыштанган башкылар «База катап ужурашкыже, Каскал-Ооруу!» деп байырлашкан.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ.
Таңды кожуун.

ШИВЕГЕЙЛЕП АРТЫП КАГДЫ

Апрель төңчүзүндө «Тыва — бистиң өргээвис» фестиваль болуп эрткен. Республика чергелиг бо мөөрейге Өвүр кожуунун бот-тывынгыр артистери тиелекчи болган. Эр хейлер!

Коммунистиг партия үезинде акша-төгерики харам чок берип турган үеде безин культура ажылы — берге ажылдың бирээзи турду. А амгы бо берге үеде ылаңгыя акша-төгерики айтырылы улам нарыыдаанда, культура айтырылы оон-даа артык бергедээни чугаажок. Ынчалза-даа чогадыкчы, сагынгыр-тывынгыр, бедик тура-соруктуг кижилер ол ажылды үениң негелдизинге дүүштүр кылып турары сеткилге өөрүңчүг. Ылаңгыя Өвүр, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарның культура килдистеринин ажылын мактап болур.

Сагыш-сеткилди караңгыла-дып кээр чүве чүл дээрге, болза-даа талантылыг чоннуң кожууну

Чөөн-Хемчик бо фестивальга киришпээни дээрге, культура шугумунда ажылдап чоруур чөөн-хемчикчилерге, чаңгыс чер-чурттугларыыска ыядынчыг-даа, хомуданчыг-даа-дыр. Чөөн-хемчикчилер уран чүүл көрүлдэзи дээнде, ат болган иделкейжи. Ылаңгыя Хорум-Даг сумузунун чону мурнун былаажыр улус. Уран талантылыг чонну кым фестивалга киришпес кылдыр айтышкын берип кааны ол? Бо айтырыгга харыыны солун арнынга кожуунун удуруткучулары бээр ужурулуг. Төөгүде туруп көрбээн чүве-дир ол, чөөн-хемчикчилер уран чүүл мөөрейинге киришпес деп чүве. Канчап-даа ол айтырыгны шиттирлеп болур турган, деткиччилер-даа тыпты бээр, бот-тывынгыр артистер

боттары-даа деткиччилеп болуп турган. 2003 чылда ышкаш шимченгир хөделген болза, тиелекчилер аразынче кирип болбас турган деппе?! № 6 училищени, төп эмнелгениң коллективтерин бут кырынга тургускан болза, чоонган деп.

Коммунистиг партия үезинде болза, бо дээш улуг харысалганы онаар турган. А бөгүн бо чаржыңгыч чорук дээш кым харысалга чүктээни? Кижилеринин сагыш-сеткилин, сонуургалын көдүрбейн чыткаш, чогуумчалыг ажыл негеп шыдавас-тыр ийин.

Бо улуг фестивалга кожууну-вустуң киришпээни уран чүүлге салым-чаянныг чоннуң сагыш-сеткилин шивегейлеп артып-ла кагды.

Саар-оол МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну, ТР-ниң өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы.
Чөөн-Хемчик кожуун.

Культура болгаш өөредилге килдизинин ПОЧТАЗЫНДА

ТӨРЭЭН ДЫЛЫВЫСТЫ КАМНААЛ

Төрээн дылывыска чугаалап тургаш, ону өске дыл сөстери-биле «хойпактавайн» көрээлиңер. Хайыраан чараш, чечен-мерген төрээн дылывыс оон бокталыр, чиңгине тыва сөстери уттундурар, чоорту амьдыралга ажыгладан чидер дей берди ышкажыл. Ылаңгыя өг, абт, мал-маган, эт-сеп, дериг-херекселдерге хамаарышкан чиңгине тыва сөстериң чамдызы шуут ажыглаттынмастап калганы хомуданчыг. Чижээлээрге, ынаа, савык, кожаан, давыыр, үлгүүрге, ожук дээр хевирлиг тыва өггө хамааржыр сөстер хаая дыңналгылаар апарган. Аътка хамаарыштыр «дерлик, деспе, баяткыыш, хөндүрге, сөдүрге, кудурга, шавылыыр» деп сөстериң чүгле улуг кижилер адап чоруур. Мал-маганга хамаарыштыр «ыңгыржак, дерги, бурундук, челе, хөне, төре, чавы, аспак, хөөк, далгыг, ком» дээр ышкаш сөстери

билбес аныктар эмгежок боор ийин оң.

Хей-ниити черлеринге, кудумчуга чорааш, аныяк-өскеннин чугаазын дыңнааш, кижиле шуут чөгенип каар-дыр. Ужур-утка чок.

Солуннарда удаа-дараа парлаттынyp турар «коррупция, субсидия, инвестиция, ипотека, муниципалитет» дээр ышкаш сөстериң ужур-утказын көдээ чурттакчы кайын билер. Ынчангаш амьдыралда чидип-даа, не-межиң-даа турар сөстеге хамаарыштыр «Шын» солунун арнынга бир булуңга бистиң эртеменнеривис тайылбырлыг словарь ажылындан чорудары күзенчиг. Маңаа школаларда төөгү, тыва дыл, чогаал башкыларының, эртеменнериниң киржилгези эргежок чугула.

Допар-оол ХОМУШКУ.
Барыын-Хемчик кожуун.
Бижиктиг-Хая суур.

«ЭНЕЛЕР» ААЛДАП ЧОРААН

Кызылдың хоочуннар болгаш инвалидтер бажың-интернадынга «Энелер» ансамблдин артистери аалдап чораан.

Концертти культураның хоочуну Клара Чамыяновна Сагды баштап келген. Чогадыкчы аргадуржулгалыг ажылдакчының удуртканы коллектив аажок солун программалыг концертти көргүстү. Ол боду кайгамчык чараш, ханы уткалыг шүлүктерни, солун басняларны бараалгатты. Кызылдың башкы колледжизиниң

башкызы Николай Дамдынның баянга үделгелерин, оон бодунун чогаатканы ырлары ыргалаанын магададывыс. Сагыш-сеткилди доолдуруп, чырык сактышкын-нарже ээлдирип келир мындыг ужуражылгалар арбын-на болзун ам.

Эрензен ТЕЖИТ.
Кызыл кожуун.

«ЧУРТУМ БИЛЕ ЧОНУМ КОНЧУГ»

Бистиң Хендерге сумузунга Тываның база бир алдарлыг оглу Биче-оол Кыргысович Монгул-оолдун «Чуртум биле чонум кончуг» деп шүлүктериниң баштайгы чыындызын чонга таныштырып, оон өөнүн ишти Чечек Александровна биле Улуг-Хемниң бот-тывынгыр бөлүк артистери аалдап келген. Халас концерт болур деп чарлалды көргөш, ол хүн чон клуб долу чыгып келген. Хендергеге суму чагыргазының даргазы Вадим Донгак, сумуда хүндүлүг кижилериниң бирээзи Екатерина Агы, библиотека эргелекчизи Анисья Севек-оол, төрелдер мурнундан Роза Данзын-Хөө олар солун сактышкыннары кылган.

Биче-оол Кыргысовичиниң ажылдап, чурттап турган үелеринде, шынап-ла, Ак-Тал суур арыг-

силиг, сагылга-чурумнуг, шупту талазы-биле эки суурларның саңына турган. Б.К.Монгул-оол чону дээш, чурту дээш бодунун күжүн, билин, кадын харамнанмайн, уйгу-чыдын чок ажылдап чораан. Эртеңиниң 5 шакта-ла конторага келгеш, ажыл-агыйы хуралчыгаш мурнунда, «Ширбиин» деп хана солунун үндүргеш, дүүн чурум үрээр ажылчынарны чураш, сойгалап шүлүктеп каар турган. Оон үндүргөн хана солуннары аажок дээштиг болуп турганы билдингир. Ындыг кижини чону сактып чорбайн канчаар, оон дугайында сактып чугаалажырга безин сагышка дыка эки. Ам бо шагда ажылга 5 шакта кээр дарга кайда боор.

Чыңгырмаа ХОВАЛЫГ.
Ак-Тал суур.

ИДЕГЕЛДИГ ӨӨРҮМ

Чажындан эдеришкен эш-өөрү эң-не идегелдиг болгаш бүзүрелдиг болур дээрзи-ле шын. Мээң эштерим Яна Ооржак, Меңги Ооржак, Белекей Саая, Эрес Кара-Сал, Азият Шожал база ындыг. Эштеримге дыка ынак мен. Бот-боттарыысты деткижил чоруур бис.

Эң-не чоок эжим Янаның дугайында бижикседим. Яна 11-ги классты бо чылын дооскан. Ол — эң эки өөреникчилериниң бирээзи. Аажок номчуттунар, спортка сонуургалдыг кижиле. Бо чылын суурувуска «Мисс-2006» деп

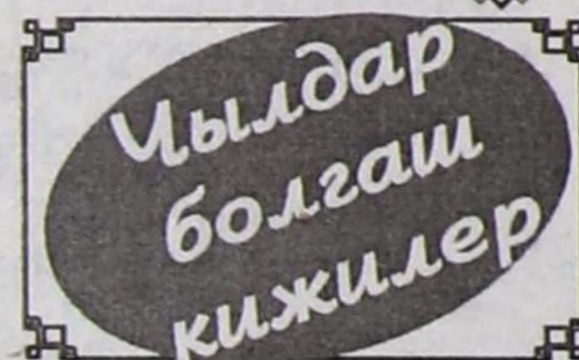
мөөрей болуп эрткен. Ол атка Яна төлептиг болду.

Янаның чединкиннеринде башкыларыыстың үлүг-хуузу улуг. Оон аңгыда, оон ада-иезиниң эки үлегери салдарлыг болган. Олар база кайызы-даа спортка сонуургалдыг.

Чурттуң аңгы-аңгы дээди, ортумақ өөредилге черлеринче кирериниң шылгалдалары эгелээр болгай. Эштеримге, Янага чединкиннерни сеткилимни ханызындан күзедим.

Алдынай СААЯ.
Өвүр.Саглы.

УЛАМЧЫЛААР, ЭЧИЗИНГЕ ЧЕДИРЕР

Тывада девискээр талазы-биле эң улуг черни Тожу кожуун ээлеп турар. Девискээриниң улуг кезии арга-арыг, бедик даглар болгаш хөлдер-биле шыптырган. Бурунгуларының культуразын, чүдүлгезин болгаш амыдырап-чурттаарының бүгү талаларын Актар, Барааннар болгаш Колдар ада-иезиниң, бүрүн өгбелериниң чаң-чылдарын уламчылап чоруурлар.

Тожунун үндезин чурттакчы чону-биле бир демниг кады ажылдап чораш кижилер кайы көвей. Бүлгезин чугаалаарга, республиканың өске кожууннарындан тускай эртемниглер кээп ажылдап турганы болгаш Тожуга дазылын салып, өглүг-баштыг, уруг-дарыглыг бооп турганы өөрүнчүг. Ындыгларның үлүүнге Сүт-Хөл кожуундан келген Донгак Сундуевич Чатты кирип көрей. Ол боду апрель 26-да 1913 чылда Сүт-Хөл кожуунга төрүттүнген. Уениң байдалы-биле ол үеде 3 класс доозарга, школа дооскан дугайында бижик бээр турган. Школа дооскан соонда Кызылга садыг курузунга өөренип киргеш, ону доозуптарга, 13 харлыг бичии кижини Тожу кожуунче хуваалда езугаар садыглаар кылдыр чоруткан. Садыг шугумунга ажылдааш, эки талаларын көргүзүп, чонун макталын кыска үеде бадыткаан. Чонунга уре-түнелдиг, ак сеткилдиг ажыл-ижи дээш Тыва Республиканың Ордени-биле шаңнаткан. Ол бедик шаңналды кожуунга бир дугаар алган кижини Донгак Сундуевич Чат бооп турар болгаш бүдүн Тывада ол Орден-биле шаңнатканнарның ийи дугаар эдилекчизи болган.

Кожуунну удуртуп-баштаар чериниң даргалары Донгак Сундуевич Чатты эки ажылдаарын,

чон-биле ажылдап билирин удуртулга болдурга, кожууннун банк даргазынга томуйлаан. Томуйлаткан ажылынга база-ла эки талаларын көргүзүп бадыткаан. Банк даргалап ажылдаанының соонда партия райкомунун секретары болган дужаалче шилчиткен. Чон-биле сырый харылзаалыг ол албан-дужаалынга 1956 чылга чедир ажылдаан.

Ол-ла чылда Адыр-Кежиг суурнуң колхоз баштаар чериниң ревизия комиссиязының даргазынга ажылдаары-биле чоруткан. Көдээ ажыл-иштиң чону-биле бир демниг күрүнөгө ээт, сүт, дүк болгаш өске-даа продукцияның онаалдазын күүседиринге дорт киришкен.

Мыйыстыг бода малды, чылгыны, хой, өшкүнү Кызылдың эт комбинатынче семирткеш, сүрүп кирип дужаарынга чыл бүрүзүнде киржи келген. Ол ышкыш колхозтун өлүк тывыжын аңчылардан хүлээп алгаш, Красноярск хоорайга дорт дужаар ажылды боттандырып шаг болган. Чүгле колхозунуң алды, динч болгаш өске-даа өлүк тывыжын кирип дужаарындан аңгыда, кожууннун өлүк тывыжын дужаап турган. Ынчангаш колхозтарны, кожууннун бюджетин акшаландырып турганы илдең. Тожунун улуг хөлдериң бирээзи — Азаска туристер баазасы ажыдарын, оң таваан салгаш, даргалап ажылдаарын Донгак Сундуевичиге дааскан. Даанган ажылын эчизинге чедир кылып, дыштаныр, хөглээр турбаазаны ажылдадыпкан болгаш ам-даа ажылдавышаан. Аңаа кадыын экижидип алыры-биле республиканың бүгү булуңнарындан, Россияның регионнарындан, даштыкы чурттарның

хамаатылары дыштанып кээп турары өөрүнчүг. Турбаазаның удуртуп-баштаар даргалары Кызылга турган. Донгак Сундуевич ол үеде бухгалтеринге ажылдап турган үезинде хүндүлүг дыштанылгаче үдеп тура, Чехословакия баар путевка-биле шаңнаан, аңаа дыштаныр аас-кежиктиг болган.

Хей-ниитиниң ажылдарына идепкейлиг киржи чораш, уран чүүлге сонугалдыг, бызаанчыга ойнаар, ырлар-даа. Күш-ажылдың хоочуну Донгак Сундуевич Чат 1974 чылда 61 харлап чораш элекке мөчээн. Амыдырал-чуртталгазынга, ажыл-ижинге быжыг чөлengiжи, уруг-дарыының ынак авазы көскү черни ээлээр болгай. Аңаа Ий сумузунуң Кол Сергей-Доржу уруу Сейеней болур. Олар иелээ бир оол, үш кысты өстүрүп кижизиткенер. Кол Сейеней Серен-Доржу уруу он үш уругларның эң улугу болуп турар болгаш хей ажы-төлдүг өг-бүлениң улуг уруу чорашан. Чаттарның уругларының эң улуг огу Александр Донгаквич Чат, дээди эртемниг даг инженер, күш-ажылдың хоочуну, ийи уруглуг, үш уйнуктарлыг, Кемерово облазының Березовск хоорайда чурттап турар, амгы үеде пенсионер.

Улуг уруу Тамара Донгаквна Чат (Ооржак) дээди эртемниг башкы, 34 чыл иштинде школа директорлап (үзүктел чок) келген. Улуу өөредилгезиниң тергинни, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы. Чөөн-Хемчик кожууннун Бажиң-Алаак ортумак школына болгаш Чадаана хоорайның школаларына ажылдаан болгаш хей-хей өөреникчилерни эртем-билдег өөретен. Ийи оолдуг, 1997 чылда 59 харлап чораш, элекке мөчээн.

Ийи дугаар кызы Раиса Дон-

гаковна Чат, Тожунун, Чөөн-Хемчик кожууннарның болгаш Кызыл хоорайга албан черлеринге секретарь-машинистеп, библиотекарлап ажылдаан болгаш Кызыл хоорайда чурттап орар. Ийи ажы-төлдүг, дөрт уйнуктарлыг, пенсионер.

Хеймер уруу Зоя Донгаквна Чат (Ондар) дээди эртемниг, кижини эмчизи. Өвүр, Эрзин кожууннарга санитар-эпидемиологтук станцияның улуг эмчизинге ажылдаан болгаш Таңды, Тожу кожууннарга бактериолог эмчи болуп ажылдап келген болгаш ажылын уламчылавышаан. Күш-ажылдың хоочуну, Тываның 60 чыл оюнга юбилей медальдың эдилекчизи. Ийи уруглуг, дөрт уйнуктарлыг. Чырык чер кырынга кижини амытан чурттап, амыдырап турда чүү-даа таваржып болур. Ындыг үле Донгак Сундуевич Чатка хеймер уруу үш харлыг турда таварышкан. Уругларының ынак авазы Сейеней Серен-Доржуевна аарый бээрге, самолет-биле Кызылче кириген. Аарыгының кедерээни-биле төптүн эмчилери безин күш чок болган болгаш төптүн эрги хөөрүнде орнукшуткан. Ынчалза-даа бергелерге торулбайн, Донгак Сундуевич уругларын азырап, өстүрүп келген.

Эр хиндиктиг кижиге уругдарыг өстүрери — хову кежери эвес болгай. Тожунун чараш кызы Моокайбан Сүлдемовна Кол (Чат) чөлengiжи бооп, арга-сүмезин, дузанын көргүзүп, кады чурттап, ажылдап, амыдыраарын дугуржуп чугаалашкан. Күш-ажылга дадыккан, шаңнадып-мактадып чорашан Моокайбан Сүлдемовнаны Брянск хоорайга Совет Эвилениниң дайылдажып турган шериглеринге белек чедирер

делегацияның кежигүнү бооп чорашан, ол Ада-Чурттуң Улуг дайынының үези. Адыр-Кежиг суурга бактаап турган колхоз, совхозтун хоочун ажылчыны, күш-ажылдың хоочуну. Балыкчыларга четки аргып бээриниң мастери болгаш ивижилерге майгын даарап бээр «алдын холдуг» энези бооп чорашаның чон чугаалап чоруурлар. Чаттар ийи оолдун болгаш бир хеймер кыстың ынак ада-иези болганнар.

Улуг огу Николай Донгаквич Чат школа дооскаш, совхозунга тудугжулап чорашан, алды ажы-төлдүг, хей уйнуктарлыг. Тенниске, бөт, хол бөмбүүнге ойнаар, спортка кончуг ынак чорашан. Аарыгга алыскаш, 2001 чылда элекке мөчээн. Сергей Донгаквич Чат дооспаан дээди эртемниг, республиканың кожууннарына тудугжулап, юристеп ажылдаан. Өг-бүлелиг, үш уруглуг, бир уйнуктуг. Шериг хүлээлгезин Оожум океаның шериг-далай флорунун бириг чадазының матрозу. Хеймер кызы Роза Донгаквна Чат (Ээрлге) өг-бүлелиг, үш оолдуг, тускай ортумак эртемниг, бухгалтер-экономист, «Тоора-Хем» совхозунга болгаш Тоора-Хем суурнуң албан черлеринге бухгалтерлеп ажылдаан, амгы үеде пенсияда, ынчалза-даа арат ажыл-агыйын сайзырадырын бодап алган.

Ынчангаш Тожуда чурттап, ажылдап чоруур Чаттарның ажы-төлү ада-иезиниң бодалдарын, чедир кылдынмаан ажыл-ижин эчизинге чедир кылып уламчылаарын бодап чурттаарлар.

Михаил ОНДАР.

Тожу кожуун.

АЖЫЛ-ХЕРЭЭНГЕ БЕРДИНГЕН КИЖИЛЕРНИНГ БИРЭЭЗИ

Чурттап келген амыдыралым-да кандыг кижилер-биле кады ажылдавадым дээр. Кандыг дарга-бошкалар удуртпаан дээр, оон аразында чогаалчылар-даа, журналистер-даа бар-ла, черле ынчаш эр, херээжен дээш, кандыгызын чок дээр. Мен маңа бодумнун база үр чылдарда кады ажылдап келгеним херээжен ажылдакчы, артында-ла чогаалчы кижиниң дугайында каксы-даа болза, бижип көрей. Алыс боду аажок томаанныг, төлөптиг, ээлдек-эвилең, эш-өөрээр кижини дээрзин база демдеглезе чогуур. Боду амыдыралын колдуунда журналистика-биле холбаан, ынчангаш солунсеткүүлге материалдар бижир, радио-телевидениеге дамчыдылгалар кылып, кайгамчык херээжен. Чогаалчы Тываның база бир каас-чараш булуңу — Мөңгүн-Тайгага төрүттүнген.

Тываның радио-дамчыдылга радиостанциязынга ажылдап келген баштайгы чылдарында-ла оон дамчыдылгалар кылып талантызы илерей берген. Эки шынарлыг, ханы уткалыг дамчыдылгаларны кылып турду. Тываның база бир херээжен чогаалчыларының бирээзи Лидия Херлиевна Иргит — чогаалчы, журналист болгаш Тываның дыка хей кожууннарын эргий кезип каапкан. Мен оон ажылга кызымаан эки билер ужурум чүл дээрге, радио-дамчыдылга черинге оон-биле хей чылдарда ажылдаанымын үстүнде бижидим. Мактанып канчаар, ниитизи-биле үжен бир чыл ажылдааш, оон дөрт чылын кол редактор болуп ажылдаан мен. Улуг азы кол редактор дээрге, хамык дамчыдылгаларны мон-

тажтаарга дыңнаар, хынаар кижидир, оон ажылы хей. Материалдарны организастаар, кылган дамчыдылгаларны үстүнде даргаларга хынадыр, көргүзөр. Лидия Херлиевна ажылдап турда, шынап-ла, кайгамчык, оон кылган дамчыдылгалары солун-даа, дээштиг шынарлыг-даа, ындыг боорга, оон радио-дамчыдылгаларын чон аажок сонугарга дыңнаар чүве. Летучка хуралдарга оон кылган дамчыдылгалары четпестерлиг, чевен-дир деп кым-даа саналдап көрбөз, харын эки дээрден башка.

Бодунуң дорт ажылындан аңгыда, хей-ниити ажылынга база идепкейлиг киржи чоруур. Сөөлгү үеде чогаал ажылынга сундулуу, идепкейли аажок. Солун-сеткүүлдере материалдар бижирти мырыңай аажок, даштыкы чурттарже база үнер. Чаңгыс чижек. Турцияга чогаалчылар ужуражылгазынга база өске өөрү-биле төлээлеп четкеш келди. Ол дугайында «Шын» солунга аажок солун кылдыр бижиди. Шүлүкчү, чогаалчы Лидия Херлиевна элээн каш шүлүк номнарыны, чыындыларының автору, ол чүгле чыынды азы шүлүк номнары бижип үндүрер эвес, а чүгле бодунуң эвес, бүгү чогаалчыларның чогаалдарын чонга тарадып пропагандалаар талазы-биле идепкейлиг кижини болгаш улуг ажылдарны организастап турарын чугаалаары өөрүнчүг. Шүлүк чыынды номнарының аразындан «Серебряный родник» деп шүлүк чыындызын чижекке кирирей. Ол дээрге, онзагай чыынды болур, ынчангаш номчукчулар аажок сонугарга номчуп турар дизиимзе,

частырыг эвес. Лидия Херлиевна ол чыындызын бодунуң маадыр иезинге тураскааткан, ынчанмай канчаар, ие — ава ышкыш хүндүлүг чүве кайдал.

Бай-Тайга кожууннун Шуй сумузунга номчукчулар-биле ужуражылгага чогаалчыларның бижип турар ажылдарын болгаш бодунуң чогаалдарын таныштыргаш, бодунуң шүлүктериниң чыынды номнарын чонга белекке берип, өргүп сунган. Номчукчулар аажок өөрээн сеткилин илереткенер. Мөңгүн-Тайга кожуунга чогаалчы С.А.Сарыг-оолдун «Саны-Мөгө» деп чогаалына кежээни организастаан болгаш аңаа маадырның амгы салгалы-биле чыылганнарны таныштырган.

Делегейниң Чогаалчылар хүнүнге база тыва литературага тураскааткан кежээни Кызылдың № 9 дугаар гимназия-өөредилге школына чоокта чаа организастап эрттиргенин «Шын» солунга З.Д.Донгак бижиди. Бо школага литературлук клубту ажыдар дугайында саналды Л.Х.Иргит аңаа идип үндүрген. Санал бергендерден профессор Д.С.Куулар чогаалчы Л.Х.Иргиттиң кызымак ажылын мактаан болгаш чаа идеязын деткээн. Литература клубун № 9 школага ажыткан чорук тыва чогаалды аныяк-өскен улам ханы өөрениринге идиг бээр ужуру чугаажок.

Мындыг кызымак, ажылынга бердинген, идепкейлиг Л.Х.Иргитти республиканың Чазааның шаңналчыне киризе деп бодалдыг мен. Ол алдарлыг ажылдакчы атка шагда-ла төлөптиг кижини.

Дартан-оол ЕНДАР.

ИДЕГЕЛ-БИЛЕ ХҮНДҮЛӨП БИЛИР

Эрткен чылдарда колхозка, партия совет органныңа, сөөлүнде кожуун чагыргазына килдистер эргелекчилеп ажылдап чораш, каш-даа, кандыг-даа даргалар-биле кады ажылдап чордум. Дарга бүрүзүнүң аажы-чаңы ажылдакчыларынга, кижилерге хамаарылгазы аңгы-аңгы боор чүве. Сеткил-сагыжымга таарышкан, улуу-биле хүндүлээрим шыңгыы негелделиг кижилерже бичии-даа үнүн бедидип, улус куду көрүп, бодун тогдунмас, ажынып-хорадаанын көргүспес, өскээр, чедир кылбаан ажылдарын канчаар эдерин айтып негээр ындыг даргалар база тургулады. Ылаңгы ам 90 хар чедир чурттап чоруур, кожууннун эң улуг назылыг кижизи, күш-ажылдың хоочуну, хей орден-медальдарның эдилекчизи Саая Кара-оолович Шыдырааны кончуг хүндүлээр мен. Ол Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хая суурда чурттап орар. Бай-Тайганың «Мурнакчы» колхозунун партком секретарындан эгелээш, Мөңгүн-Тайга кожууннун «Малчын» колхозунун даргазынга, партком секретарынга, «Мөген-Бүрөн» совхозтун директорунга үр чылдарда ажылдап чорашан.

Ол дарганың үезинде «Малчын» колхозка чолаачылап чорашан бир кижини мынчаар сактып чугаалап олурар: «Колхозчуларның чыл түнчелин чугаалажып байырлыг хурал-наадымы болган. Каргы бажынче малчыннар чедирер даалга алгаш чоруптум. Ап чорашан малчыннарымның өөрүшкү-маңайы-даа хөлчөк, шаңнал-мактал алгылаан мурнакчы малчыннар-ла хей. Ындыг байдалда оларың кая анаа чоруур ийик. Суксуннаар демги кончуг ажыг чүвө кижини бү-

рүзүнде бар. Каргы өрү Алды, Үстүү Мойналыктарда арт бүрүзүнге доктаап, арагазын чажып чораш, меңээ база ижиртип алганнар. Түңнелинде кежээликтей элээн эзирик суурга чедип келгеш, бир чагыга машинам үстүргеш, үрөп алдым. Эртенинде конторага чедө бээринге, дарга-даа дорашан келдиртип болду. Коргуп, сүрээдеп, сири-кавы кирдим-не. Канчап, чүге арага ижил алганымны дарга айтырып олуруп-олуруп, мынча дей-дир: «Чаа Иргит мурнакчы чолаачы кижини ынчап турарга кайын болур. Моон соңгаар сээң эзирик чорашыңны кым-даа көрбөс-тир ийик. Мээң бо идегелимни күүседип шыдаар сен бе? — дидир. «Ийе, дарга, шыдаар мен» — дей кааптым. Машиналар чедишпейн турар бергезин көрүп тур боор сен. Бөгүн, эртен ийи хүн машинаң кылып маннат» — деп, даалга берип калды. Аттынып чаңчаан, ажынып-хорадаан-даа чүвө чок, ол-ла болду. Ол-ла хевээр арага деп чүвени шуут кагган-дыр мен, мынча назын улгаткыже ам-даа ишпейн чор мен. Ол дарганың буруулуг кижини мени ынчаар улуг идегел-биле чагып хүлээп алганы ол хире дээштиг болган ийин».

Саая Кара-оолович черле кайгамчык тускай дарга мөзү-шынарлыг, кижини бүрүзү-биле аңгы-аңгы хөөн-биле чугаалажып билер, сагыш-сеткилиниң ханызындан хүндүлөп билер кижини чорду. «Чавынчактыг эзер адаанга кандыг-даа кулун чоруур, самдар чучак иштинге кандыг-даа кижини чоруур» дээр. Ол кижилерге ол хире эки хамаарылгалыг дарга чорашан.

Дугаржап ХЕРТЕК.
Мугур-Аксы суур.

ИЮНЬ 27 – Россияның аныяктарының хүнү

АЛЕКСЕЙ МОНГУШ ШҮҮЛГЕН

Июнь 25-те Тыва Республиканың бирги Президентиниң кубогу дээш маргылдаа доостуру билек, хамык-ла көркүчүлөр Кызылдың «Совет Тываның 5 чылы» стадионче шуужупкан. Аңаа 17.00 шакта Аныяктар хүнүнге тураскааткан 128 аныяк мөгениң (16-дан 28 хар чедир назылыг) тыва хүрежи болуп эрткен.

Бо маргылдааны Кызыл хоорай чагыргазының аныяктар болгаш спорт комитеди (даргазы Кызыл Куулар) организастан эрттирген. Хүрешти эрттирип, чонга тайылбыр кылырынга улуг дузаны Тываның шыырак мөгези Маадыр Монгуш көргүскен.

Аныяктар хүнүнге тураскааткан хүрешти хоорай организастан эрттирип турза-даа, аңаа республиканың дыка хөй кожууннарының мөгелери киришкен. Маргылдааның тугун база кожуун бүрүзүнден бир-бир төлээ көдүргөн.

Хүрешти чүгле аныяктар аразында эртсе-даа, ооң киржикчилериниң аразында республикада ады-сураа шыырак мөгелер кылдыр алгый берген оолдар барын эскердим. Оларның чамдызын адап таныштырайын: ол дээрге, аныяк мөгелер аразында республика Наадымының каш дакпыр чемпиону Ким Седен-оол (Өвүр кожуун), Артас Ооржак (Сүт-Хөл), Алексей Монгуш (Өвүр), Аян Сараа (Чаа-Хөл), Ай-Демир Монгуш (Кызыл), Алаш Монгуш (Сүт-Хөл), Буян Сүктер (Тес-Хем) дээш, ескелер-даа-дыр. Хүрештин сөөлгү салыгына база бо-ла оолдар артыканы маңаа мурнады аарак, сагындырып каайн.

Аныяктар аразында хүрешти Тыва Республиканың надын мөгези Алаш Монгуш ажытты. Ол удур-

ланыкчызын шаг-даа чедирбейн октап алды. Назы-хары аныяк болгаш ындыг ирги бе, оолдарның хүрежи шалыпкын чоруп турду. Бирги салыг удатпайн доосту берди, үстүнде адааным оолдар боттарының онаглары шуптузу октагылап алдылар.

Ийги салыгга Ким Седен-оол биле Сонам Соянның хүрежи көркүчүлөрү сонургаткан. Сонам Кызыл хоорайның 9 дугаар школазының өөреникчизи, чаа-ла 16 харлыг мөге. Ынчалза-даа хүрешке ынактар бо оолду шагда-ла эскерип кааннар. Сонам аңаа бодаарга, шору дуржулгалыг-даа, аргалыг-даа Ким Седен-оол биле элээн үр хүрешкеш, хончулаштырыптарга, октадып алды.

Үшкү салыг үезинде шору хадып эгеледи. Стадионун шөлүнүң довурактын черлериниң доозуну-даа бурулаар. Ынчалза-даа ол-ла үеде хүреште демисел улам чидигенип эгелээ.

Маргылдаа чоруп турда, мөгелерниң саны саарыкталы бергени илерей берген, ынчангаш сөөлгү салыгларда беш шыырак мөге арткан.

Баштай Ким Седен-оол биле Буян Сүктер хүрештилер. Ким Седен-оол элээн ачыр-дачыр хүрежи тургаш, эжин даяндырыпты. Дараазында Ай-Демир Монгуш биле Артас Ооржак хүрештилер.

Ай-Демир удурланыкчызын дөрт хончулаштырыптарга, октап алды. Ынчан Алексей Монгуш дараазында салыгже хос эрткен.

Бо хүрешке киришкен оолдарны тоска чедир шаңнаан, а 4 болгаш 5 дугаар черлерни тус-тузунда алгылаан Артас Ооржак биле Буян Сүктер база оргкомитеттин шаңналдарын алдылар. Буянга эштери элээн акша-хөреңгини-даа, акызы кижжи аътты-даа деткимче кылдыр берди.

Сөөлүнде арткан үш мөгени долгандыр хүрештирген. Алексей Монгуш Ай-Демир Монгуш-биле чартык шак ажыг хүрешкеш, дөрт хончулаш, ону октады. Ооң соонда бир октактан Ай-Демир шалыпкын болгаш дидим халдааш, Ким Седен-оолду октап алды. Октактан Ким Седен-оол чаңгыс чер-чуртуу Алексей Монгуш-биле хүрешкеш, октагты. Ынчангаш 16-дан 28 хар чедир назылыг аныяк мөгелер аразында хүрешке Алексей Монгуш шүүлгеш, комитеттин хүндүлел бижии, алдын медаль болгаш бажың кинотеатры-биле шаңнатты. Кол шаңналды маргылдааның деткичизи, республиканың «Тываның эртинелери» («Жемчужины Тувы») аныяктар нитилелинин удуртукчузу, аныяк кыс Лилия Александровна Мөчек тывысты. Үжүрлөшкен Ай-Демир Монгуш мөңгүн медаль, хүндүлел бижик болгаш 5 муң рубль-биле, а үшкү черни алган Ким Седен-оол хүлөр медаль биле хүндүлел бижикке немей 1,5 муң рубль-биле шаңнаткан.

Юрий КӨК-ООЛ.

Ленин, 18 дыңнадып тур

Эрткен неделяда (июнь 19-25) республиканың девискээринге 126 кем-херек үүлгеди бүрүткеттинген, оларның 70-ин изи-биле истеп тодараткан. Аар кем-херектерден 3 өлүрүшкүн, кижиниң кадыына сагышты-биле хора чедирген 13 таварылга, 9 күштээшкин, 1 дээрбечи чорук, 10 үптээшкин, 53 оор чорук, 6 орук озал-онда болган, оларның бирээзинге улус амы-тынындан чарылган. Наркотиктиг бүдүмел хавырган 4 таварылга демдеглеттинген.

Июнь 19-та милицияның дежурный кезээнге соталыг телефонун оорлаткан дугайында дыңнадыгы Куртхайгааралдың бухгалтериязының ажилдакчызы кириген. Ол-ла хүнде психоневрологтук диспансерниң ажилдакчызы ооң ажилдаар өрээлинге 13 муң рубльдиг болгаш документилерлиг сумказы чай-хос кадында читкенин дыңнаткан. Шак ындыг каража июнь 21-де «Тыватудуг» ААН-ге база болган. Херектерни оттурган. Ооң-биле холбаштыр, ажил черлеринге хөй кижжи чыгып, хайымныг болурун кичээнге алырынче херээжен чонну кыйгыр-бышаан, чыткан сумканы, теле-

фонну «аптарынга» каш секунда четчирин сагындыраал.

Оорларның бир «чиштиг» чери — чурук үндүртүр черлер апарганын дараазында чижек херечилеп турар. «Фуджи» чурук салонунга сандайының экинге сумказын азып алгаш, пленкадан үндүртүр чуруктарын шилип олурган херээжен иштинге акша, соталыг телефон чораан сумказын оорлаткан.

Июнь 19-та Бай-Тайганың Тээлиге улуг орук озал-онда болган. Чедиги классчы ачазының «ИЖ-Планета» мотоцикл мунуп алгаш чорааш, ооң удуртулганын түдүп шыдавайн барып, удур кел чораан тергелиг уругларны үстүрген. Ооң түңнелинде 2 уруг башта

болгаш сөөк-даякта аңгы-аңгы чаданың кемдээшкнерлиг болган.

Июнь 25-те Кызылга 21 шак үезинде эрги хөөрлер чоогунга чораан 35 харлыг херээженниң сумказын билдинмес кижилер ажыы-биле хунаап аппаратан. Каража — 570 рубль. Үптөкчилерни ол кезек районга ажилдап турган ИХК-ниң ажилдакчылары туткан. Олар школа-интернаттын 10-гу классчызы база Межегейниң кайда-даа ажилдавайн турар чурттакчызы болган. Сумканы ээзинге эгиткен.

Июнь 24-те Кызыл хоорай Аныяктар хүнүн калбаа-биле демдеглет эрттирген. Ол үеде ИХЯ болгаш Кызылдың ИХЭ-ниң шагдаа ажилдакчылары чайгы үеде аныяктарның болгаш назы четпээнерниң арагалап чыгыр черлериниң бирээзи — хем эри, скверлерге, чайгы кафелерге корум-чурум хайгааралын күштелдирген.

ИХЯ-ның парлалга албаны.

Тыва Республиканың Чазаа күш-ажылдың болгаш спорттун хоочуну, самбо талазы-биле ССРЭ-ниң спорт мастери, «Россияның спортун болгаш күш-культуразын хөгжүдеринге ачы-хавыяазы дээш» деп хүндүлүг демдектиң эдилекчизи

Дандар Калбаевич
ДОЛЗАТМААНЫҢ

элекке мөчээни-биле ооң төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының коллективи күш-ажылдың хоочуну, Кызыл кожууннун девискээри соңгулда комиссиязының даргазы

Дандар Калбаевич
ДОЛЗАТМААНЫҢ

элекке мөчээни-биле ооң төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазак Аппарады күш-ажылдың болгаш спорттун хоочуну, самбо талазы-биле ССРЭ-ниң спорт мастери, «Россияның спортун болгаш күш-культуразын хөгжүдеринге ачы-хавыяазы» дээш хөрөк демдээниң эдилекчизи

Дандар Калбаевич
ДОЛЗАТМААНЫҢ

элекке мөчээни-биле ооң төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ОТ — ОВААРЫМЧА НЕГЭЭР

Июнь 19-25 хүннеринде республика девискээринге 10 өрт демдеглеттинген. Чедиртинген материалдыг когаралды тодарып турар. Өртке бир кижжи амы-тынындан чарылган, ийи кижжи балыг-бышкын болган.

Өрттерниң болгулаан черлери 7 чуртталга секторунун бажыңнары болгаш административтиг бажыңнар бооп турар. Чылдагааннары: от-биле оваарымча чок чорукта (6 таварылга) база электри дериг-херекселдерин салыр болгаш ажыглар дүрүмнерин хажытканда, 3 өрттүн чылдагааны тодараттынмаан.

Июнь 20-ниң хүнүнде Кызыл хоорайның Дружба кудумчузунун 23 дугаарлыг бажыңның 5-ки квартираның кирер эжи өрттенген. Бажың ээзи С.А.Саяты, 1981 чылда төрүттүнген. Өрттүн өөскүп үнген чылдагааны — от-биле оваарымча чок чорукта.

Июнь 21-ниң хүнүнде Шагаан-Арыг хоорайның Саян-Шушенск кудумчузунун 6 дугаар бажыңның 43 дугаар квартираның эт-херексел өрттенген. Бажың ээзи — А.С.Баутов, 1960 чылда төрүттүнген.

Ол-ла хүн Кызылдың Оюу Күрседи кудумчузунда октагынган одалга бажыңына бок өрттенген. Буруулуг кижини болгаш өрттүн чылдагааны тодарып турар.

Июнь 23-те Кызылдың Беспала

лова кудумчузунда 1 «г» бажыңга чунар-бахыңның дээвири болгаш ханалары өрттенген. Бажың ээзи — А.Н.Зайцев, 1942 чылда төрүттүнген. Өрт база-ла от-биле оваарымча чок чоруктан өөскүп үнген. Кызылдың Трансформаторная кудумчузунда, 50 дугаарлыг бажыңның хуу сарайы долузу-биле база бир сарайның ханазы өрттенген. Бажың ээзи болгаш чедиртинген когаралды тодарып турар.

Ол-ла хүн Суг-Аксы суурнун Октябрьская кудумчузунда, 8 дугаарлыг бажыңда сарай долузу-биле өрттенген. Кемдеп-көргөзүн кижжи чок, материалдыг когаралды тодарып турар.

Үстүнде өрттерге кижжи когаралының айылы турбаан болза, июнь 25-те Кызылдың Дружба кудумчузунда, 115 дугаарлыг хуу бажыңның крышазы, верандазы база кожа туттунган гараж долузу-биле өрттөнип хыпкан түңнелинде, ийи кижжи балыг-бышкын эмчиде, бир мөчээни кижжи билдинмейн турар. Өрттүн чылдагааны, буруулуг кижжи болгаш материалдыг когаралды тодарып ажилдарны чоруда берген.

Өрт эскерип кагзыңарза, «01» дугаарлыг телефонче дарый долгаарын утпаңар, от-биле оваарымчалыг бооп көрүңер, хүндүлүг чонувус.

Снежана ШОЙЗАТ.

НЕМЕЛДЕ ОФИС АЖЫТТЫҢАН

«Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада регионалдыг салбыры Барыин-Хемчик кожууннун Кызыл-Мажалык суурда немелде офис ажыттыңанын чурттакчы чонга дыңнадып тур.

Барыин-Хемчик, Бай-Тайга болгаш Сүт-Хөл кожууннарының бүгү клиентилериниң болгаш чээли алыкчыларының шупту агар саннарын (ооң иштинде ХДА-ны (хууда дузалал ажил-агый) сайзырадыр талазы-биле чээлилерниң база) Кызыл-Мажалык суурда ажыттыңан немелде офис хандыраар кылдыр шилчиткен.

Баар чери:

Барыин-Хемчик кожуун, Кызыл-Мажалык суур, Чүргүй-оол кудумчузу, 36, тел. 8(241) 21-2-30 азы Кызылда телефоннар: 1-17-38, 1-18-54.

Куда платоези

Чараш куда платьелери бисте бар.

Куда платьелерин, фаталарны, шляпаларны болгаш аңаа кедер хол-хаптарын доктаамал садып турар бис. Даарадып алырын күзээр болуңарза, силерниң эккелген азы бистиң-даа пөзүвүстен чагааныңар езугаар даарап бээр бис. Платьелер чараш, өрткери чиик.

Адресивис: Полевая кудумчузу, 6 (ипподром району, автобустар б «А», 7 «А»), тел.: 3-93-43.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистиң ачавыс Болат Лопсан-Серенович МОНГУШТУ сөөлгү орукче үдээринге дузалашкан Өвүр кожууннун чагыргазына база төрелдеривис Агбааннарга, Шюгдюр-оолдарга, Каштактарга, Доржуларга, Кууларларга, Саттарга четтиргенивисти илереттивис.

Өнүн ишти, уруглары, күдээлери.

e-mail: shyn@tyva.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, культура, өөрөдилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлөтпур килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9633. Чагыг 69.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «ТываКредит», Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээри эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүттээ.

Херечиледиң дугаары—ПИ №16-0610. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязына парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш эске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харьылаар.